

Meksika'nın "Bilinmeyen Kirli Savaşı": Latin Amerika'da "İstisnai" Bir Örnek

Ester Ruben, Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-3891-5842,
e-posta: esterrub@gmail.com

Onur Ağıkaya, (Sorumlu Yazar), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0003-3044-5978,
e-posta: onuragkaya@gmail.com

Özet

Soğuk Savaş döneminde, Latin Amerika'da iç savaşlar ve askerî darbeler doruğa ulaşmış, siyasal istikrarsızlık, şiddet ve insan hakları ihlalleri bölgenin bugün dahi süren kronik sorunları hâline gelmiştir. Bununla birlikte, Latin Amerika'daki şiddet eylemlerinin çoğu, devletlerin politikaları biçiminde tezahür etmiş ve en çok bilinen örnekleri Arjantin ve Şili'de olmak üzere "kirli savaş"lar yaşanmıştır. Meksika'da ise büyük problemler içerde ve tartışmalara konu olsa da demokratik bir görünüm sürdürmesine bağlı olarak bir istisnaya atıfta bulunulmuş ve ülkede bir kirli savaş yaşanmadığı görüşü yakın zamana kadar kabul görmüştür. Bu çalışmada, az bilinmesine ve gerçekleştiği yakın zamana kadar resmî olarak reddedilmesine rağmen 1960'lı yılların başından 1980'li yılların ortalarına kadar Meksika'da binlerce kişinin, güvenlik güçleri tarafından işkence ve yargısız infaz gibi ağır insan hakları ihlallerine uğradığı bu dönemin, kirli savaş olduğu savunulmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada, Meksika'da kurumların ve güvenlik politikalarının dönüşümleri ve göreceli olarak daha savunmasız olan muhalif grupların nasıl devlet şiddetinin hedefi hâline geldiği incelenmektedir. Aynı doğrultuda, Meksika'da 1940'lardan itibaren ulusal ordu ve diğer güvenlik mekanizmalarının belirli dönemlerde âtil kaldığı, 1960'lardan sonra ise ABD'nin, Meksika'ya uyuşturucu trafiğinin önlenmesine yönelik baskı ve yardım yapması sonucunda söz konusu kurumların modernize edildiği anlatılmaktadır. 1970'lerden itibaren ise muhalif gruplara karşı uygulanan işkence ve infaz yöntemlerinin nasıl uyuşturucu ticaretiyle ugраşan, ancak göreceli olarak daha savunmasız durumdaki gruplara uygulandığı tanıtlanacaktır.

Anahtar Sözcükler: Meksika, Ordu, Siyasal Şiddet, Kirli Savaş, Uyuşturucu Trafiği.

Mexico's 'Unknown Dirty War': An 'Exceptional' Case in Latin America

Abstract

Civil wars and military coups culminated in Latin America during the Cold War era while political instability, violence and human rights violations have become ongoing chronic problems of the region even today. Additionally, most of the violent practices were perpetrated as nation-states' policies and numerous "dirty wars", of which well-known examples are the cases in Argentina and Chile, occurred. On the other hand, the Mexican case was considered as an exception since the country maintained a democratic regime, despite its deficiencies, and being widely criticized. Moreover, the argument that the country did not experience a dirty war was widely accepted. This article argues, on the contrary, that the historical process from the early 1960s to the mid-1980s during which thousands of people were exposed to severe human rights violations including tortures and extrajudicial killings at the hands of security forces is a dirty war even though its existence is categorically unknown and denied officially until recently. In this respect, this article scrutinises the transformation of institutions and security policies and how respectively more vulnerable dissident groups became the target of state-violence in Mexico. Accordingly, it is contended that the military and diverse security mechanisms were ineffective from the 1940s, and these organisations were modernised due to both pressure and aids from the US to prevent drug trafficking following the 1960s in Mexico. The article lastly explores how from the 1970s the torture and execution strategies practised on the dissident groups were operated against the more vulnerable groups among the drug traffickers.

Keywords: Mexico, Military, Political Violence, Dirty War, Drug-Trafficking.

Giriş

Bağımsızlıklarını kazanmalarından itibaren, Latin Amerika ülkelerinde isyanlardan devrimlere, askerî darbelerden günümüzdeki toplumsal hareketlere kadar farklı siyasal şiddet formlarının merkezî bir konumu olmuştur. Dünyanın diğer bölgeleriyle kıyaslandığında, düşük-silah teknolojisiyle ve küçük ordularla vuku bulan birkaç örnek haricinde, devletler arasında savaş nispeten az gerçekleşmiş ve Latin Amerikalı ülkeler birbirleriyle savaşmaktan kaçınmıştır (vom Hau, 2014: 159). Buna rağmen, Soğuk Savaş döneminde ve son on yillardaki iç savaşların ve kriminal faaliyetlerin yoğunluğu bu bölgede doruğa ulaşmış, siyasal istikrarsızlık, şiddet ve insan hakları ihlalleri bölgenin kronik sorunları hâline gelmiştir. Bununla birlikte, Latin Amerika'daki şiddet eylemlerinin çoğu, 1940'lardan itibaren "kirli savaş" olarak adlandırılan devlet politikaları biçiminde tezahür etmiştir.

Bu tarihsel kompozisyon içinde, 1910 Devrimi'nden sonra tesis edilen siyasal rejimi sürdürmesi, 1934'ten itibaren bütün başkanların sürelerini tamamladıktan sonra seçimle görevden ayrılmaları ve her ne kadar çok büyük problemler içerde ve tartışmalara konu olsa da demokratik bir görünüm sürdürmesine bağlı olarak bir "Meksika farklılığı"ndan söz edilmiştir (Levy ve Székely, 1982: 1; Hybel, 2020: 5). Çok yakın bir zamana dek, yine aynı sebeplerden yola çıkararak, Meksika'nın, Latin Amerika'nın genelinde vuku bulduğu üzere, ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra askerî yönetim vesayeti altına girmemesi ve sol veya komünizm eğilimli grupların çok görünür olmaması gibi gerekçelerle, Meksika'da bir kirli savaş yaşanmadığı görüşü yaygın biçimde kabul görmüştür. Ne var ki, az bilinmesine ve gerçekleştiği, 2000'li yıllara kadar resmî olarak reddedilmesine rağmen (Calderón, Cedillo vd., 2012) 1960'lı yılların başından 1980'li yılların ortalarına kadar Meksika'da binlerce kişinin, güvenlik güçleri tarafından hukusuz olarak gözaltına alınma, işkence ve yargısız infaz gibi ağır insan hakları ihlallerine uğradığı bu dönem, giderek artan biçimde, kirli savaş olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada, Meksika'da 1960'lardan 1980'lerin ortalarına kadar devam eden sürecin bir kirli savaş olduğu ve görece savunmasız olan belirli grupları hedef alındığı savunulmaktadır. Çalışmanın amacı, Meksika'da gerçekleşen kirli savaşı tarihsel bir perspektifle değerlendirenlerek günümüzde bu ülkede süregiden şiddet olaylarının açıklanmasına yönelik çıkarımlarda bulunmaktır. Çalışma, dört kısımdan oluşmaktadır: ilk kısımda kirli savaş kavramı ve olgusu Latin Amerika özelinde tartışılacak, ikinci kısımda Meksika'da 1960'lardan önceki sosyo-politik şartlar kısaca tanıtıllacak ve daha sonra, "Kirli Savaş"ın ortaya çıkışının ve gelişimi değerlendirilecektir. Çalışmanın son kısmında, sürekli artarak militerleşen politikaların somut örneklerinin uyuşturucu ticaretini önlemeye yönelik stratejilerle birleşmesi ve söz konusu faaliyetlerin bugünkü dönüşümdeki rolü değerlendirilecektir.

Yöntem

1929'dan 2000'e kadar *Partido Revolucionario Institucional* (PRI) [Kurumsal Devrimci Parti] tarafından yönetilen Meksika'da, resmî kurumlar, ülkede bir kirli savaşın yaşandığına yönelik argümanları yakın bir zamana kadar reddetmişlerdir (Cedillo, 2013). 2000'deki başkanlık seçimlerini kazanarak göreve gelen *Partido Acción Nacional* (PAN) [Ulusal Hareket Partisi] adayı Vicente Fox, ülkede devam etmekte olan insan hakları ihlallerine karşı gerekli adımların atılacağı sözünü vermiş ve kirli savaşın varlığına yönelik iddiaların araştırılmasının da bunun bir parçası olduğunu dile getirmiştir (HRW, 2006). Bu doğrultuda, 2001'den itibaren resmî belgelerin bulunduğu arşivler kısmî ve "kontrolsüz" olarak açılmaya başlanmış ve 2002'de *Fiscalía Especial para Movimientos Sociales y Políticos del Pasado* (FEMOSPP) [Geçmişteki Toplumsal ve Siyaset Hareketlerin Araştırılması için Özel Savcılık] kurulmuştur (Mendoza García, 2016). Bu imkânlar dahilinde

hazırlanarak 27 Kasım 2001'de sunulan *Comisión Nacional de Derechos Humanos* (CNDH) [Ulusal İnsan Hakları Komisyonu] ve FEMOSPP raporlarıyla birlikte, Meksika'da, devlet, kirli savaşın gerçekleştiğini dolaylı olarak kabul etmiştir (HRW, 2006: 77; Ovalle, 2014: 45). Buna rağmen, raporlarda isnat edilen suçlara dair bugüne yakın zamana kadar cezai yaptırımlar uygulanmamıştır (Cedillo, 2013; Karl, 2014) ve Kirli Savaş'a dair erişilebilen kaynaklar, bugün dahi oldukça sınırlıdır. Bu çalışmanın temel argümanı Meksika'da 1960'lardan 1980'li yılların ortalarına dek bir kirli savaşın vuku bulduğudur. Bu doğrultuda, çalışmanın ilk kısmında kirli savaş kavramı ele alınmakta ve daha sonra CNDH'nin raporuna ek olarak, Meksika'daki Kirli Savaş'a yönelik sayıları artan etnografik çalışmalarдан faydalankılmaktadır.

Kirli Savaş Kavramı ve Latin Amerika'daki Örnekleri

Kirli savaş kavramı, tarihsel bağlamda, Arjantin'de 1976 ve 1983 yılları arasında süren askerî diktatörlük rejiminin muhalif gruplara karşı uyguladığı sistematik terörizmi anlatmak için ortaya çıkmıştır; ancak, zamanla Paraguay (1954-1989), Brezilya (1964-1985), Bolivya (1971-1981), Uruguay (1973-1985) ve Şili'deki (1973-1990) süreçler de birer kirli savaş olarak anılmaya başlanmıştır (Kohut ve Vilella, 2010). Bununla birlikte, kavram, yalnızca Latin Amerika'daki süreçlere özgü değildir ve başta Afrika kıtası olmak üzere dünyanın farklı bölgelerindeki terör stratejilerine dayanan, genellikle devlet-kaynaklı baskıcı politikaları ve uygulamalarını içeren tarihsel süreçleri anlatmak için kullanılır hâle gelmiştir (Decker, 2010; Kieh, Jr., 2016). Bunlara ek olarak, Büyük Britanya ve Fransa gibi ülkelerin kolonyal yönetimleri sırasında ve aynı şekilde ABD'nin, bilhassa Soğuk Savaş sırasında sınırları ötesinde komünist rejimlere karşı ve 2001'den sonra terörizmi önleme politikaları dahilinde uyguladığı, infaz ve işkenceye dayalı beden üzerindeki sistematik pratikler de kirli savaş olarak anılmaya başlanmıştır (McSherry, 1999; Anderson, 2005; Blakeley, 2009: 81; Riegler, 2013).

Kavramın çıkış noktası olarak kabul gören Arjantin'de hazırlanan hakikat komisyonunun raporunu temel alan Kaiser (2010: 25), bir çatışmanın kirli savaş olarak tanımlaması için genelde "kötücul iki eşitsiz taraf" varsayıminın kullanıldığı ve bu iki ya da daha çok taraflardan birinin genellikle daha büyük kapasiteye ve kaynaklara sahip olanın devlet olduğuna dikkat çekmektedir. Yine, Arjantin'deki süreci konu edinen çalışmada Finchelstein'in (2014: 3) dikkat çekeni üzere, bugüne kadarki tarihsel pratiklere bakıldığından, kirli savaş olarak anılan örneklerin hemen hepsinde, faşist ideolojiye sahip devletlerin, sol veya komünist ideolojiye bağlı nüfusları ve etnik grupları hedef alarak soykırıma varan terör eylemleri gerçekleştiği görülmektedir. Bu noktada hatırlanması gereken, genellikle bu kompozisyon içindeki iki ya da daha çok tarafın savaşırken benzer taktikler kullandığı; ancak, bir tarafın, diğer tarafı "yok etmek" için hedef aldığı ve çatışmanın bedelini çoğulukla işbirlikçi olmakla suçlanan sivillerin ödediğiidir (Kaiser, 2010: 25-26). Kolombiya'da, Liberya'da, Fildişi Sahili

Cumhuriyeti ve Sierra Leone'deki iç savaşlar sırasında göreceli olarak eşitsiz muharip grupların uyguladığı sistematik infaz ve toplu katliam pratikleri de kirli savaş tekniklerinin en büyük kurbanlarının siviller olduğunu ortaya koymaktadır (Grupo de Memoria Histórica, 2013; 15; Kieh, Jr., 2016).

Latin Amerika özeline bakıldığından, insan haklarına yönelik ağır ihlallerin genel olarak, bölgedeki birçok ülkedeki askerî darbelerin, kaçırımların, kaybolmaların, ölüm mangalarının ve iç savaşların eseri olduğu görülmektedir. Makro bir bakışla 1900'dan 2000'e dek Latin Amerika'daki yirmi ülkede tam 167 darbe gerçekleşmiştir (Smith, 2005: 77). Bağımsızlığını kazandıktan sonra, tarihte, askerî yönetim altına girmemiş tek bir Latin Amerika ülkesi bulunmamaktadır.¹ 1940'ların başından itibaren Kolombiya'da (1947'den bugüne), Paraguay'da (1954-1989), Şili'de (1973-1989), Arjantin'de (1966-1973; 1976-1983), Guatemala'da (1960-1996), Nikaragua'da (1978-1990), El Salvador'da (1980-1992) ve Peru'da gerçekleşen iç çatışmalarda, genellikle muhalif grupları hedef alan kirli savaşların sonucunda yüz binlerce insan iğkenceye uğramış, zorla "kaybedilmiş"², öldürülülmüş ve milyonlarcası da yerlerinden zorla edilmişdir (Chasteen, 2016: 309-322). Bu tarihsel konfigürasyon içinde, 1910 Devrimi'nden sonra kurulan siyasal rejimini sürdürmesi, 1934'ten itibaren seçimle görevde gelen bütün başkanların sürelerini tamamladıktan sonra seçimle görevden ayrılmaları ve her ne kadar çok büyük problemler içерse ve tartışmalara konu olsa da demokratik bir görünüm sürdürmesine bağlı olarak bir "Meksika farklılığı"ndan söz edilmiştir (Levy ve Székely, 1982: 1; Hybel, 2020: 5). Aynı sebeplerden yola çıkılarak, Meksika'nın, Latin Amerika'nın genelinde yaşadığı üzere, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra askerî yönetim vesayeti altına girmemesi ve sol veya komünizm eğilimli grupların eylemlerinin çok görünürlük olmaması gibi gerekçelerle, Meksika'da bir kirli savaş yaşanmadığı kabul görmekteydi. Ne var ki, Meksika'da sivil toplum tarafından az bilinmesine (Karl, 2014: 9; Mendoza García, 2016: 138)³ ve gerçekleştiği, 2000'li yıllara kadar resmî olarak reddedilmesine ve devlet tarafından sürekli olarak gizlenmesine rağmen (Calderón, Cedillo vd., 2012) 1960'lı yılların başından 1980'li yılların ortalarına kadar Meksika'da binlerce kişi, güvenlik güçleri tarafından hukuksuz olarak gözaltına alınmış, iğkence ve yargısız infaz gibi ağır insan hakları ihlallerine uğramıştır. Bu dönem, giderek artan biçimde ve kendi külliyatını zenginleştirerek kirli savaş olarak değerlendirilmeye başlamıştır.

Özetlemek adına; genellikle Latin Amerika'da, Soğuk Savaş döneminde iki eşitsiz taraftan, daha büyük kapasiteye sahip olanın -devlet- diğeri ya da diğerlerini -sol veya komünist ideolojiye bağlı nüfuslar ve etnik gruplar- hedef olarak yok etmek amacıyla uyguladığı terörizme dayalı eylemler, tarihsel ve kavramsal olarak kirli savaş olarak anılmıştır. Bu konfigürasyon içinde, Meksika'da siyasal rejim değişmeden sürmüştü; askerî bir darbe gerçekleşmemiş ve büyük

sorunlarına karşın demokratik bir görünümün sürdürügü kabul edilmiştir. Aslında, 1960'lardan başlayarak 1980'lerin ortalarına kadar Meksika'da bir kirli savaş gerçekleşmiş; ancak, hem gerilla hareketlerinin görünürlük kazanamamaları hem de resmî olarak varlıklarını ve kendilerine karşı sürdürülen kirli savaş taktiklerinin kabul edilmemesi ve bunlara ek olarak sivil toplum tarafından fazla bilinmemesine bağlı olarak burada bir kirli savaşın gerçekleştiği yakın zamana kadar kabul edilmemiştir. Ne var ki, 2000'li yıllarda başından itibaren, ülkede görevde gelen yeni yönetimin resmî arşivleri kısmen açmasına bağlı olarak, Kirli Savaş'ın vuku bulduğu kabul edilmeye başlanmış ve giderek artan biçimde bu tarihsel gerçekliklere yönelik araştırmalar ve tartışmalar artmaya başlamıştır. Bu bağlamda, bu çalışmada, Meksika'da 1960'lardan 1980'lerin ortalarına kadar devam tarihsel sürecin başta Latin Amerika'daki diğer örnekler olmak üzere diğer kirli savaş parametrelerine uyduğu ve bir kirli savaş olduğu savunulmaktadır. Çalışmanın müteakip kısımlarında, Meksika'da gerçekleşen kirli savaş, tarihsel bir perspektifle değerlendirilecektir.

Meksika'da Kirli Savaş Öncesindeki Sosyo-Politik Yapı

Meksika'da yaklaşık iki milyon insanın ölümyle sonuçlanan bir iç savaş ve Devrim'den sonra (Knight, 2013: 25) ortaya çıkan 1917 tarihli anayasa, vatandaşların sosyal, ekonomik ve kültürel refahının arttırılması için merkezî yönetimde sorumluluk yüklemekte, toprak reformunu, ulaşılabilir ücretsiz eğitimi, sağlık hizmetlerinin yanında asgari ücretleri, işçilerin sosyal güvenlik, örgütlenme ve grev haklarını güvence altına almaktayı (Hamnett, 1999: 222-223). Ne var ki, anayasanın öngördüğü "temsile dayalı yönetim ve barışçıl geçişin yerine lokal patronaja dayalı, özel iktidar ağlarının ve silahlı siyasal hiziplerin iktidar ya da Devrim'e karşı mücadele edeceğii" ve *caudillo* ya da *cacique* tipi siyasete⁴ dönüleceğinin emareleri henüz 1920'li yıllarda ortaya çıkmış durumdaydı (Hamnett, 1999: 226-227). Bu sosyo-politik durum, 1924 ve 1928 yılları arasında başkanlık görevini sürdürün, ancak, görev süresi bittikten sonra da perde arkasında ülkeyi yönetmeye devam ettiği kabul gören Plutarco Elías Calles'in temellerini attığı ve 1929'da *Partido Nacional Revolucionario* (PNR) [Ulusal Devrimci Parti] olarak kurulan parti "elitler arasında bir pact"ın gerçekleştirilmesinin ilk adımı olmuştur (Meyer, 2000a: 833-834). Yeni kurulan parti, dış borçları her geçen gün artan genç rejimin varlığı ve devamlılığı için merkezî yönetimin güçlü kalmasına dayanan ve büyük toprak sahipleri, sermayedarlar ve aynı zamanda siyasi nüfuz sahibi elitler arasındaki işbirliğini, ancak, aynı zamanda bu elitler ve örgütlenmiş işçilerin de sisteme eklenmesini sağlayan zorunlu "bürokrasi ve işçiler" ittifakının somut hâliydi (Hamnett, 1999: 236; Meyer, 2000a: 852). Bu, aynı zamanda, daha sonra, güçlü bir parti ile birlikte sermaye sahiplerini de işçileri ve köylülerini de hem sisteme

entegre eden hem de taleplerini ve çıkarlarını regüle edebilen bir korporatizmin tesis edilmesi ve başarılı biçimde işlemesinin ilk adımıdır.

Elitler arasındaki pact, Lázaro Cárdenas'ın 1934 ve 1940 yılları arasındaki başkanlığı döneminde ve sonrasında daha da geliştirilmiştir. Cárdenas, kendi döneminde, önce Calles'in yönetimdeki etkisini tamamen sonlandırmış ve daha sonra tüm Meksika toplumunu çiftçiler, mavi-yakalılar, beyaz-yakalılar ve ordu şeklinde sınıflandırarak sınırlı kalan elitler ittifakının genişlemesini sağlayacak adımları atmıştır (Ai Camp, 1992: 21). Bu bağlamda, Cárdenas'ın başkanlık döneminde oluşturulan kurumlar, büyük kısmını aktivizme yakın olan petrol işçilerinin oluşturduğu mavi-yakalılar; toprak sahipleri ve köylüler; son olarak da beyaz-yakalılar, girişimciler ve bürokratlar adı 1946'da *Partido Revolucionario Institucional* (PRI) [Kurumsal Devrimci Parti] olarak değişecek olan parti çatısı altında birleşmesinde aygit görevi görmüştür (Hybel, 2020: 112).⁵ Daha önce değinildiği gibi, PNR çatısı altında temelleri atılan korporatist yapılanma, devletin stabilize edilmesini kolaylaştırırken partinin de sistemin merkezinde kalarak konsolide edilmesini, seçimlerdeki başarısını ve ayrıca siyasal ve ekonomik taleplerin farklı partiler yerine sendikalar kanalıyla iletilmesini sistemsel hâle getirmesi nedeniyle de kolayca harekete geçebilen işçi ve köylü gruplarının bastırılmasını sağlamıştır (Levy ve Bruhn, 2006: 73-79; Natal, 2018: 98-99). Ne var ki, devletin partile bütünleştiği bu korporatist yapılanma, kaçınılmaz olarak beraberinde, hiyerarşik işleyişin artmasını, bölgesel kayırmacılığı, nepotizmi, klientalizmi ve kronikleşecek olan yolsuzluk kültürünü zamanla daha da yaygınlaşmıştır (Russell, 2010: 389; 451).

Yukarıda dephinilenlere ek olarak, eski bir general olan Cárdenas, ordu içinde kendisine bağlı yüksek rütbeli askerlerin de yardımıyla önce yapısal bir düzenleme gerçekleştirmiştir, sonra da bu kurum ile parti arasındaki ilişkileri sivil otorite lehine dengelemiş ve ordunun siyasetteki etkinliğini en az seviyeye kadar azaltmayı başarmıştır (Ai Camp, 1992: 22-24). Ayrıca, bu dönemde yapılan, ordunun bütçeden aldığı payın düşürülmesi gibi diğer düzenlemeler, Meksika'da ulusal ordunun modernizasyonunu göreceli olarak geciktirmiştir. Yine bunlara ek olarak, yüksek rütbeli askerlerin siyasetle olan ilişkisi, aslında, öncelikli olarak PNR ve sonrasında PRI içinde devam etmiştir. Bunun en somut göstergelerinden ikisi; 1946'da Miguel Alemán seçilene kadar görevde gelen tüm başkanların ordu kökenli olması ve bu tarihe kadar birçok bakanlık ve valilik görevlerine de eski askerlerin gelmiş olmasıdır (Levy ve Székely, 1982: 40). Bu bağlamda, ordunun siyasetteki etkinliğinin azaldığı geçerli bir argüman olmakla birlikte, askerlerin de tipki diğer sektörler gibi parti korporatizminin bir tamamlayıcı unsuru olduğunu söylemenmesi mümkündür.

Meyer'in (2000b: 914) isabetli biçimde dikkat çektiği gibi İkinci Dünya Savaşı sırasında ve Soğuk Savaş'ın ilk zamanlarında potansiyel bir harici düşmanın var olmaması, Meksika ulusal ordusunun atılmasına neden olan bir başka unsurdur. Dolayısıyla, ulusal orduya yapılan yatırımların tekrar artması ve kurumun operasyonel kapasitesini geliştirmesi, öncelikli olarak uyuşturucu trafiğinin ve sol yanlısı veya komünist rejim tesisini hedefleyen grupların engellenmesi için askerlerin kullanılması yönünde ABD tarafından baskı yapılmasıyla mümkün olacaktır. Söz konusu durum, çalışmanın ilerleyen bölgelerinde degeinileceği üzere, Meksika'da uyuşturucu trafiğini engellemeye yönelik politikalarla rejim karşılarına karşı sürdürülen kirli savaşın iç içe geçmesine neden olacaktır.

Son olarak, Meksika'da, Devrim'den sonraki en önemli gündem, toprakların yeniden dağıtılmışlığı. 1929 yılı itibariyle toprak reformunun başarısızlığa uğradığı düşünülmektedir ve 1930'da, Plutarco Calles, hükümetle yaptığı görüşmede gelecek yıllar için söz konusu düzenlemenin sonlandırılması gerektiğini iletmış bulunmaktaydı (Meyer, 2000a: 842). Bunun üzerine, birçok eyalet *ejidos* adı verilen kooperatif arazilerde tarım yapılmasını ve toprak reformunu durdurmuştur. Cárdenas döneminde, 1935'ten itibaren göreceli olarak sınırlı sayıda toprak yeniden dağıtılmış; ancak, 1940'tan itibaren toprak reformu tamamen sonlanmıştır.⁶ Dolayısıyla, 1940'lardan itibaren, PRI'nin görünürde sağladığı mutabakat, aslında belirli grupların daha da güvencesiz hâle gelmesi ve bu grupların taleplerine karşı daha kapalı bir siyasal yapılanmaya işaret etmektedir. Bu bağlamda, 1950'lerin ortalarından itibaren güvencesiz durumdaki Meksikalılar'a karşı "devletin, düzeni bozanlara karşı tolerans göstermemə politikası" (Fehrenbach, 1995 [2014]: 680) şiddetlenmiş, "yolsuzluğa, şiddete ve anayasa tarafından güvence altına alınan sosyal reformların yerini eş-dost kapitalizmi"nin olması ise (Aviña, 2014: 4) daha da görülür hâle gelmiştir. Söz konusu unsurlar, zamanla Meksika'da muhalif oluşumları ve toplumsal hareketleri tetikleyecektir.

Meksika'da Kirli Savaş

1920 ve 2000 yılları arasında, her ne kadar farklı siyasi partiler varlıklarını sürdürmüş, genel ve yerel seçimler gerçekleştirilmiş olsa da Meksika'da tek bir partitardarından yönetilen ve siyasete yönverilen çok kusurlu demokratik bir rejim sürdürmüştür. PRI'nin korporativizmine dayalı ve "yumuşak diktatörlük"⁷ olarak anılan rejim, çoğulculüğün ya da liberal demokrasinin gereklerini karşılamaktan ziyade (Natal, 2018: 100), hem siyasi hem de ekonomik istikrarı öncelemiştir (Levy ve Székely, 1982; Magaloni, 2006). Bununla birlikte, ülkede tek bir darbenin gerçekleşmemiş olması ve kusurlarına ve zayıflıklarına rağmen rejimin varlığını

sürdürebilmesine de bağlı olarak Meksika, Soğuk Savaş'ın etkisinden nispeten uzak kalabilmeyi başarabilmiş bir ülke olarak değerlendirilmiştir (Ovalle, 2019: 44; Hybel, 2020: 5). Öte yandan, daha önce bahsedildiği üzere, 1930'larda ve 1940'lardaki sosyal reformların akabinde, hükümetlerin zahiri olarak yaptığı; anayasanın halkçı ve ulusal vaatlerini toplumun daha alt tabakalarını gözterek gerçekleştirmekti (Keller, 2015: 14). Ancak, Meksika'nın siyasi tarihi zaten "farklı ve azımsanamayacak kırsal ve kentsel direniş hareketleri"yle dolu durumdaydı (Schmidt ve Schmidt, 2007). Yine, daha önce değinildiği gibi ulusal ordunun siyasetteki etkinliği azaltılmış olmasına rağmen askerler, 1920'lerden itibaren özellikle kırsal alanlarda "grevlerin kırılması, göstericilerin dağıtılması, protestocuların korkutulması ve hatta öldürülmesinde" (Keller, 2015: 23) son derece aktif durumdaydı. Dolayısıyla, 1950'lerde ve 1960'larda kentlerde ortaya çıkan büyük çaptaki demiryolu işçileri ve öğretmenlerin protestolarının şiddet kullanarak bastırılmasında da kolluk kuvvetleri etkin görevler almaya devam edecektir (Calderón ve Cedillo, 2012: 3).⁸

Bu kompozisyon içinde, Latin Amerika'daki diğer ülkelerde ve özellikle Kolombiya'daki kadar uzun süreli ve yaygın olmasa da Meksika'daki *campesinos* [köylüler] da 1960'ların ilk yıllarından itibaren en başta Guerrero Eyaleti'nde⁹ olmak üzere PRI'nin ayrımcılığa ve şiddete dayalı politikalarına karşı gerilla grupları oluşturmaya başlamıştır. Ancak, *yerel cacique*'ler, *pistoleros*¹⁰, *guardias blancas* ya da bilhassa *Brigada Blanca* adı verilen paramilitär oluşumlar¹¹ ve *porras*¹² adı verilen çeteler ile işbirliği içinde hareket eden Meksikalı kurumlar ve güvenlik güçleri, gerilla faaliyetlerine de aşırıcı şiddet kullanarak karşılık vermiştir (Pansters, 2012: 32; Gillingham, 2012: 84; Keller, 2015: 24). Bunların en çok bilinenlerinden biri, 1962'de güvenlik güçlerinin, Morelos Eyaleti'ndeki *campesino* gerilla hareketinin lideri Rubén Jaramillo Méndez'i, hamile eşini ve üç oğlunu öldürmesidir (Coerver vd., 2004: 302; Procuraduría General de la República en México [PGR], 2006: 297). Devrim zamanında Emiliano Zapata'yla birlikte savaşmış olan Jaramillo'nun infaz edilmesi, muhalif gruplara karşı ilerleyen yıllarda uygulanacak olan sistematik şiddete dair sembolik bir örnek oluşturması açısından önem arz etmektedir. 1963 ve 1967 yılları arasında, Meksika'nın kırsal ve kentsel bölgelerinde güvenlik güçlerinin muhalif gruplara karşı uyguladığı şiddet işkenceler ve infazlarla daha da ağırlaşarak devam etmiştir (Aviña, 2012: 41).

Schmidt ve Schmidt'in (2007: 6) dikkat çektiği gibi Meksika, 1968'deki ulusal çaptaki öğrenci hareketlerinden "hemen sonra birden bire uyanmış devinimsiz bir toplum" olmamıştır. Özellikle 1962'den itibaren, Meksika toplumunun orta sınıfı, belli meslek kollarına mensup oluşumlar, bilhassa öğrenciler ve üniversitelî gruplar; PRI'nin giderek artan siyasal, ekonomik ve sosyal baskısına karşı

protestolar düzenlemeye başlamıştır (Hamnett, 1999: 268; Meyer, 2000b: 902). Kırsal bölgelerdeki isyanlara ve gerilla hareketlerine tereddüt etmeden ve hesap verebilirliği tartışmalı biçimde şiddet kullanılarak karşılık verilirken, bilhassa 1963'ten sonra güvenlik güçlerinin kırsal bölgede yalnızca gerilla gruplarına karşı değil sivilere de yönelik şiddet eylemleri, kısa zaman içinde kentsel bölgelerde de *modus operandi* dönüştürülmüştür. Aralarında şiddet içeren protestoların da görüldüğü 1956 ve 1958'deki¹³ kitleSEL öğrenci hareketleri, kolluk kuvvetleriyle öğrenciler arasındaki çatışmaların ilk örneklerini oluşturmuştur. 15 Mayıs 1963'te Morelia'da bir öğrenci ve 1966'da Michoacán'da bir başka öğrenci polis tarafından açılan ateş sonucu öldürülümüştür (Guevara-Niebla, 1988: 28-32). Ancak, 1967'de, güvenlik güçlerinin, Sonora Üniversitesi'nde başlayan öğrenci protestolarını kampüsü işgal ederek sonlandırması, devletin, kitleSEL eylemlere karşı politikalarının seyrine dair sembolik bir kırılma noktasıdır (Guveara-Niebla, 1988: 33-34). Bu şartlarda, sürekli artan toplumsal toplumsal hareketlilik ve protestolara önlem olarak 1968'de, başkent Mexico City'de *granaderos* adı verilen özel bir "ayaklanması karşı polis gücü" kurulmuştur (Hamnett, 1999: 270).

1968'de, toplumdaki eşitsizliklere ve anti-demokratik yönetime karşı harekete geçen ve toplumun çok daha geniş katmanlarıyla birleşmeyi başarıran ulusal çaptaki öğrenci protestolarının yoğunlaşmasını takip eden dönemde, *granaderos* ve bu birliklere destek veren federal güvenlik güçleri, protestocu kalabalıkların üstüne ve toplantı yaptığı iddia edilen binalara otomatik silahlarla ve hatta bazukalarla ateş açmaya başlamıştır (Poniatowska, 1971 [2012]: 38; Kirkwood, 2000: 189-190). 1968 Mayıs ve Temmuz arasındaki dönem göstergelerle güvenlik güçleri arasında, tarafların birbirine Molotof kokteylleri ve bombalar atarak tırmadırdığı sokak çatışmalarıyla geçmiştir. Ülkede, Olimpiyat Oyunları'nın düzenlenmesinden çok kısa bir süre önce olan 2 Ekim 1968'de, Mexico City'deki *Plaza de las Tres Culturas*'da (Tlatelolco Meydanı) toplanan yaklaşık on bin kişilik grubun üzerine güvenlik güçleri tarafından yayılım ateşi açılmış; yüzlerce insan ölüren binlercesi yaralanmıştır (Fehrenbach, 2014: 681; Kirkwood, 2000: 190-191; Doyle, 2003c: 67). Yaklaşık 8.000 göstericiye karşı 10.000'e yakın kolluk kuvvetinin hazır bulunduğu saldırısı bittikten hemen sonra, polis, asker ve temizlik görevlileri, merkezî birimlerden gelen emirler üzerine, "cesetleri meydandan kaldırıp büyük bir temizlik operasyonuna girişmişlerdir" (Aguayo Quezada, 2001: 138). Katliamın devamında öğrenci gruplarının liderleri gözaltına alınarak içinde "o yıllarda, hükümetin çizdiği dönemin dışında hareket etmeye cesaret eden kişilerden yalnızca gerilla mensuplarının değil, öğrenciler, akademisyenler, muhalif siyasetçiler, işçi sendikaları üyelerinin" tutulduğu Kara Kale olarak bilinen hapishaneye götürülmüştür (Doyle, 2003c: 61). Bu şekilde, ailelerinin

kendilerinden haber alamadığı yüzlerce öğrenci, zorla kaybedilenlerin arasına katılmıştır (Doyle, 1998; Poniatowska, 2012: 82; 193; 307).¹⁴

1963 ve 1969 yılları arasında İçişleri Bakanı olarak görev yapan ve 1970'te başkanlık görevine gelen Luis Echeverría'nın demokratikleşme sözü, üniversitelerin yönetimine dair uygulamalarıyla birlikte daha da sorgulanır hâle gelmiştir. 1968 Tlatelolco Katliamı'ndan üç yıl sonra, Mexico City'deki *Corpus Christi* festivali sırasında üniversiteler bölgesi olarak bilinen *Casco de Santo Tomás*'da bir araya gelen binlerce öğrenci, Meksika ordusu ve ABD gizli servislerinin yardımcılarıyla eğitilen *Los Halcones* adlı paramiliter grubun (Doyle, 2003a) saldırısına uğramıştır.¹⁵ Öğrencilerden en az kırk tanesi ölmüş, yüzlercesi yaralanmıştır (Guevara-Niebla, 1988: 53-54; Pensado, 2008: 385).

Öğrenciler, her geçen yıl Meksika'nın en savunmasız ve şiddete hedef olan gruplarından birine dönüşürken, güvenlik güçlerinin kırsal bölgelerde *campesinos* ve gerilla hareketlerine karşı uygulamaları çok daha şiddetli ve aşırı boyutlara ulaşmıştır. Castellanos'un formüle ettiği gibi "Guerrero'daki *campesinos*un baskı altına alınması, Mexico City'deki beyaz/mestizo¹⁶ öğrencilerden daha kolaydı" (alıntılayan Knight, 2013: 43). Yine bu noktada not edilmesi gereken bir önemli unsur, güvenlik güçlerinin tüm öğrencileri değil, bilhassa solcu grupları hedef almasıdır. Doyle'un (2003b) "havuç ve sopa stratejisi" benzetmesini yaptığı hükümet politikaları uyarınca, 1960'ların ortalarından itibaren oldukça hareketli olan öğrenci gruplarının bulunduğu ve "direniş komiteleri"nin var olduğu *Universidad Nacional Autónoma de México* yönetimi "Marksist fikirleri ve komünist sistemi reddeden ve Meksika Devrimi'ni ve yönetimini programlarını destekleyen öğrenci kulüplerine finansal destek sağlayacağını" açıklamıştır. Aynı şekilde, bu dönemde, hem üniversite yönetimleri hem de istihbarat örgütleri, üniversitelerde sol-karşıtı öğrenci grupları organize etmiş ve diğer muhalif grupların hükümet karşıtı toplantılarına engel olmaya çalışmıştır (*Ibid*).

Yukarıda değinilen, Meksika tarihinde sembolik izler bırakan toplu katliamlar öğrencileri silahlı mücadeleye doğru itmiş (Calderón ve Cedillo, 2012: 3) ve gerilla oluşumları hem kırsal hem de kentsel bölgelerde yoğunlaşmıştır (Aguayo Quezada, 2001: 169-172; Cedillo, 2013). 1967'den 1983'e dek gerilla grupları, tanınan iş insanların, diplomatların ve siyasetçilerin kaçırılmasının ve infazının yanında, banka soygunları, fidye ve haraç toplamayı içeren taktiklere başvurmuştur (Robinet, 2012: 136-139; Aviña, 2012: 53-54). 1972 ve 1974 yılları arasında, kırsal alandaki gerillaların organize pusu eylemleri sonucunda 150 kadar asker öldürülmüştür (Sierra Guzmán, 2012: 190). *Partido de los Pobres'in [Fakirlerin Partisi] Lucio Cabañas'ın liderliğini yaptığı Brigada Campesina de*

Ajusticiamiento gibi Guerrero Eyaleti'nin kırsal bölgesinde ya da kentlerde aktif olan *La Liga Comunista 21 de Septiembre*¹⁷ gibi gerilla gruplarının düzenli olarak artan şiddet eylemleri karşısında Meksika hükümetleri ve kurumlar daha da şiddetli karşılaşlıklar vermeye başlamıştır (CNDH, 2001: 7-8).

Sonora, Chihuahua, Guerrero, Oaxaca, ve Chiapas eyaletlerindeki köylü grupları ve dolayısıyla tüm nüfus, uçaklarla yapılan düşük irtifalı bombardıman operasyonlarının hedeflerine dönüşmüş¹⁸, güvenlik güçlerinin köyleri yakması ve aralıksız baskınlar öncelikli asayiş stratejilerine dönüşmüştür (*Ibid*). Gözaltına alınan gerilla üyeleri ya da işbirliği yaptığı düşünülen kişiler, "*los vuelos de la muerte*" [ölüm uçuşları] adı verilen pratiklerle uçaklardan Pasifik Okyanusu'na atılmıştır. Ayrıca, Aviña'nın (2014: 5-13) belirttiği gibi "küçük köylerde, tecavüz, zorla kaybetmeler, infazlar ve işkencenin sürekli olduğu devlet eliyle terör sonucunda sayıları çok fazla olan kurbanlar ortaya çıkmış; katliamlar ise gündelik şiddet"e dönüşmüştür.¹⁹ Yalnızca gerilla olduklarından şüphelenilen kişiler değil, bu kişilerin yakınları da hukuka aykırı biçimde alıkonulmuş, hem kentsel hem de kırsal bölgelerde "elektrik şokları, suni boğma, öldürme tehdidiyle alay edilme ve cinsel istismar"la işkenceye maruz kalmış, zorla kaybedilmiş ya da "toplu mezarlara gömülülmüş ya da yakılmıştır" (Calderón ve Cedillo, 2012: 8; McCormick, 2017: 70-73). Böyle bir kompozisyonda, kentlerde gözaltına alınan gerilla üyeleri bilinmeyen hapisanelere gönderilmiş, bazıları öldürülerek diğer muhalif gruplara mesaj vermek için sokaklara bırakılmış; kırsal bölgelerde yakalananlar ise ya askerî üslerde tutulmuş ya da uçaklardan okyanusa atılmıştır (Sierra Guzmán, 2012: 194; Cedillo, 2013: 73). Bunlara ek olarak, kendilerinden bilgi alınmaya çalışılan tutukluların küçük yaştaki çocukları ya da eşleri işkence odalarına sokulmuş; tutuklunun işkenceye direnç gösterebildiği durumlarda odadaki aile üyelerine işkence yapılmıştır.²¹ Son olarak, operasyonların yoğun olduğu Atoyac gibi yerlerde görev yaptığı esnada işkencelere ve kurbanların zorla kaybedilmesine iştirak eden ya da şahit olan askerler de bilgilerin gizli kalması amacıyla gerilla üyeleri gibi zorla kaybedilmiştir.²²

Sonuç olarak, sayıca ve bilinirlik itibarıyla Latin Amerika'da, özellikle Arjantin ve Şili gibi ülkelerde aynı yıllarda yaşananlar kadar yoğun olmasa da Meksika'da, devletin 1964'ten ve 1980'li yılların ortalarına kadar süren, örnekleri verilen şiddete dayalı stratejileri ve askerî operasyonları, etkileri ve sonuçları göz önüne alındığında tam anlamıyla kirli savaştır. Söz konusu savaş boyunca, sayıları tam olarak bilinmese de tahminen 7.000 kişi işkence kurbanı olmuş; 3.000 kadar kişi öldürülülmüş ya da zorla kaybedilmiştir (HRW, 2006: 72; Calderón ve Cedillo, 2012: 8; Cedillo, 2013: 71).²³

Özetlemek adına, 1929'dan itibaren PRI'nin belirli grupları eşit ve adil paylaşımından mahrum bırakın, nepotizm ve klientalizm içeren politikalarının sonucunda, 1960'lardan itibaren hem kırsal hem de kentsel bölgelerde silahlı gerilla grupları ortaya çıkmıştır. Bu gerilla gruplarının eylemleri ve varlığı kirli savaş taktikleriyle bir biçimde bastırılmış olsa da 1980'lerden itibaren ekonomik istikrarın aşınmasının olumsuz etkilerinin yanında insan haklarına, özgürlüklere ve eşitliğe gereken önemini verilmemesi konuları eleştirilere daha da açık hâle gelmiştir. Dolayısıyla, bu durum, 2000'de başkanlık seçimlerini kazanan Vicente Fox ve PAN'a yönelik bekleneler oluşturmuştur. Fox yönetiminin, beklenilere yönelik attığı somut adımlardan biri, çalışmanın başında da dephinildiği üzere 2001'den itibaren resmi belgelerin bulunduğu arşivlerin kısmî olarak açılması ve *Comisión Nacional de Derechos Humanos* (2001) (İnsan Hakları Ulusal Komisyonu) tarafından kirli savaşla ilgili bir rapor yazılması olmuştur. Rapor, 1963'ten 1985' kadar 275 kişinin güvenlik güçlerinin elindeyken işkence sonucu öldürülüğünü kayıtlara geçirmiştir. Ancak, başta kirli savaşın kurbanlarının yakınlarının, daha sonra sivil toplum temsilcilerinin ve entelektüellerin bir hakikat komisyonu oluşturulması önerisi Fox yönetimi tarafından gerçekleştirılmıştır (Doyle, 2003c: 68-69; Karl, 2014). 2002'de, *Fiscalía Especial para Movimientos Sociales y Políticos del Pasado* (FEMOSPP) [Geçmişteki Toplumsal ve Siyasal Hareketler İçin Özel Savcılık] kurulmuş ve geçmişe yönelik 532 olayla ilgili soruşturma başlatılmıştır. Buna yönelik olarak, kirli savaş döneminde başkanlık görevini sürdürüler arasında sadece Luis Echeverría yargılanmış; ancak, 2009'da hakkındaki bütün suçlamalar düşürülmüştür (El País, 2009). Dolayısıyla, 2000'den sonra iki dönem boyunca önce Fox daha sonra 2006'da görevde gelen Felipe Calderón dönemlerinde kirli savaşın varlığı üstü kapalı olarak kabul edilerek insan haklarına yönelik adımlar atılmış olsa da adaletin sağlanması adına bekleneler gerçekleşmemiştir.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde, kirli savaş taktiklerinin, uyuşturucu trafiğini önlemeye dair politikalar ve operasyonlarda nasıl kullanıldığı ve bugün Meksika'da süregiden şiddet dalgasının ilk örnekleri sunularak analiz edilecektir.

Kirli Savaştan, Uyuşturucu Savaşlarına

Çalışmanın önceki bölümlerinde dephinildiği gibi kirli savaş taktikleri, 1960'lardan itibaren hem Meksika ordusunun hem de *Dirección Federal de Seguridad* (DFS)'in yürüttüğü operasyonlarda *modus operandi*ye dönüşmüştür. Dolayısıyla, Meksika'da bugün devam eden uyuşturucu trafiğine yönelik çatışmaların aşırı boyutlara ulaşan bilançosunda devletin belirli kurumlarında kökleşmiş olan suçların cezasız kalması ve yolsuzluk kültürünün etkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için kirli savaş taktiklerinin, gerilla karşıtı operasyonlardan uyuşturucu trafiğinin önlenmesine nasıl taşındığının daha iyi anlaşılması gerekmektedir.

Önceki kısımlarda dephinildiği üzere; siyasetteki etkinliğinin azaltılması, bütçeden aldığı payın düşürülmesi, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve Soğuk Savaş'ın ilk zamanlarında potansiyel bir harici düşmanın var olmaması gibi unsurlar, Meksika'da ulusal ordunun modernizasyonunu göreceli olarak geciktirmiştir. Ancak, ABD'nin, uyuşturucu trafiğinin engellenmesinde askerlerin kullanılması için Meksika devletine baskı yapmasına paralel olarak, 1960'lardan itibaren ulusal orduya para, ekipman ve bilhassa istihbarat eğitimi yönünden tekrar yatırım yapılmaya başlanmıştır (Sierra Guzmán, 2012: 184-185). Bu bağlamda, bir dönem boyunca operasyonel kapasitesi zayıf ve âtil kalan Meksika ulusal ordusunun yenilenmesi ve kendini test etmesi, hem rejim karşıtı muhalif grupların bastırılması hem de uyuşturucu trafiğinin önlenmesine yönelik operasyonlarla birlikte ilerlemiştir. Dolayısıyla, muhalif gruplara karşı sürdürülen kirli savaş taktikleri, 1970'lerden itibaren kaçınılmaz biçimde sonraki süreçte ulusal güvenliğin bir bileşeni ve tamamlayıcısı hâline gelmeye başlamıştır.

Kadroların ve ekipmanların geniş çaplı biçimde yenilenmesine ek olarak Meksika güvenlik güçlerinin yeniden yapılanmasında, yeni kurumlar oluşturulmuş ve bunların etkinliği artmıştır. Bunlar arasında en birincil olanı ve ön plana en çok çıkanı, 1947'de kurulan *Dirección Federal de Seguridad* (DFS) [Federal Güvenlik Bürosu] olmuştur. ABD'deki *Federal Bureau of Investigation*'ı (FBI) [Federal Soruşturma Bürosu] model alınarak kurulan ve mensuplarının hemen hepsi asker ya da askerî okul mezunu olan DFS (Aguayo Quezada, 2001: 62-68), aktif kaldığı kırk yıl boyunca hem FBI hem de *Central Intelligence Agency* (CIA) [Merkezî İstihbarat Ajansı] ile söz konusu komünist ideolojiye sahip gruplara karşı operasyonlar olduğunda yakın ilişkiler ve işbirliği içinde bulunmuştur (Keller, 2015: 25-27).

DFS mensupları, muhalif grupları sınıflandırma işine ek olarak, göz altına alınan ve tutuklanan mahkumları bizzat sorgulamış ve ayrıca, hapishanelerde ve askerî üslerde tutlan mahkumlara iğkence yapmıştır (McCormick, 2017: 77-79; Ovalle, 2019: 55). DFS'nin rolü, 1970'lerin sonrasında gerilla hareketlerinin kısmen bitirilmesi ve uyuşturucu trafiğine karşı politikaların önceliğinin artması üzerine evrilmıştır. Ne var ki bu değişim, Meksika'da faaliyet gösteren uyuşturucu ticareti yapan örgütlerle karşı mücadeleyi değil; bunların korunması ve uyuşturucu trafiği pazarının düzenlemesi yönünde olmuştur. ABD'nin CIA, FBI ve *Drug Enforcement Agency* (DEA) kurumları, DFS mensuplarının uyuşturucu kaçakçılardır (Ai Camp, 1992: 97). O kadar ki, DEA ajanları yaptıkları operasyonlar sırasında yakaladıkları uyuşturucu kaçakçılardırının çoğunun DFS kimlikleri taşıdıkları için şikayet etmek durumunda kalmışlardır (Vigil, 2014: 57).

Öte yandan, Meksika ordusunun, uyuşturucu trafiğini önlemeye yönelik operasyonlardaki rolü düzenli biçimde arımıştır. Aslına bakılırsa, ordunun, bu tip operasyonlarındaki katılımına dair ilk örnek, 1938'de, Lázaro Cárdenas'ın başkanlığı döneminde Sonora'da tespit edilen marihuana ekili tarlaların yok edilmesidir (López-González, 2012: 72). 1940'ların ortalarına kadar ise askerlerin operasyonlarda rol olması daha ziyade, yüksek rütbeli askerlerin bireysel iniciyatifleriyle gerçekleşmiştir (Astorga, 2003: 44-53). 1947'den itibaren ise Meksika ordusu ve bilhassa hava kuvvetleri, federal polis güçlerinin gerçekleştirdiği operasyonlara destek vermiştir (Mendoza Cortés, 2016: 18-19). 1960'lara gelindiğinde 300 kadar asker eradikasyon çalışmaları için görevlendirilirken bu sayı, 1970'lerde 5.000'e kadar çıkmıştır (Fondevilla ve Quintana-Navarrete, 2015: 521).

Özellikle, ABD'de Başkan Richard Nixon'in Meksika'yı işbirliğine zorlayan sert politikalarının etkisi²⁴ ve daha sonraki yıllarda ABD yardımlarıyla gerçekleştirilen kontrgerilla operasyonlarının ciddi sonuçlar vermesine bağlı olarak Luis Echeverría (1970-1976) ve José López Portillo (1976-1982) dönemlerinde, Meksika ordusunun uyuşturucu trafiğini önlemeye yönelik kullanımını katlanarak arımıştır.²⁵ Meksika tarafından, ABD'nin isteklerine karşılık veren ilk geniş çaplı operasyon, 1969'da *Cooperación* adı altında gerçekleştirilmiş; ancak, beklenen sonuçlara yaklaşılamamıştır (Fernández-Velázquez, 2018: 65). 1973'ten 1978'e kadar geçen sürede, operasyonel ve taktiksel kapasitesini arttırması için Meksika ordusuna ABD tarafından yaklaşık 50 milyon dolarlık yardım ve ekipman desteği sağlanmıştır (Ai Camp, 1992: 58). Yine de bu tarihlerde, ABD'nin sürekli artan baskılara rağmen, ordunun, uyuşturucu ticaretinin önlenmesindeki rolü, genellikle, marihuana ekili alanların kökünden sökülmesi ibareti kalmıştır.

Meksika'nın uyuşturucu trafiğine yönelik operasyonlarını arttırmasındaki diğer unsurlar arasında, başta DFS olmak üzere, kurumlar içinde sürekli olarak artmakta olan yolsuzluk kültürünün genişlemesi bulunmaktadır. 1976'da *Operación Cóndor*'un başlatılacağını duyuran Meksika hükümeti yetkilisi, operasyonun düzenlenme sebepleri arasında trafiğe bağlı yolsuzluğun genişlemesine açıkça dikkat çekmiştir (Craig, 1980: 347). Daha çok DFS'yle özdeleşen uyuşturucu kaçakçılığıyla yapılan işbirliği, daha sonra bahsedileceği üzere, Meksika'da, devletin varlığını inkâr edemeyeceği ve taşıyamayacağı bir seviyeye ulaşacaktır. İkinci olarak, 1975'ten itibaren Meksika, tüm dünyadaki en büyük eroin üreticisi ve koridoruna dönüşmüştür (Fernández-Velázquez, 2018: 67). Dolayısıyla, ülkenin uluslararası kamuoyundaki imajının düzeltilmesi için uyuşturucu trafiğinin engellenmesine yönelik somut adımlar atılması kaçılmaz hâle gelmiştir.

Ocak 1977'de düzenlenen *Operación Cóndor*'un birinci safhası, Meksika'da Kirli Savaş'ın, uyuşturucu trafiğinin önlenmesindeki politikalar ve operasyonlarla iç içe geçtiğini gösteren en somut ve önemli örnektir. Uyuşturucu ticaretinin Meksika'daki merkezi olarak görülen ve on binlerce hektarlık alanın marihuana ekili olduğu Sinaloa eyaletine düzenlenen eradikasyon operasyonu sırasında, tarlalara, ABD tarafından sağlanan uçaklardan 2-4-D olarak bilinen kimyasal asit atılmış ve askerler afyon ve kenevir tohumlarını sökmüşlerdir. Yasası olara kabul edilen maddeleri yetiştiren *campesino* gruplarının askerlere direnmesi üzerine, yüzlerce kişi evlerine zorla girilerek göz altına alınmış, gerilla olmakla suçlanan kişilere uygulanan tekniklerle işkence edilmiş ve birçoğu zorla kaybedilmiştir (Boullosa ve Carmen, 2015: 45-46).²⁶ Aynı zamanda, askerlerin, zorla girdikleri birçok evde yağma gerçekleştirdikleri ve kadınlara ve kız çocuklarına cinsel istismarda bulundukları kayıtlara geçmiştir (Craig, 1980; Grillo, a. g. s.). Bunlara ek olarak, gerilla karşıtı operasyonlarda sıkça tekrarlanan –gerilla sempatizanı olduğundan şüphelenilen kişilerin kesin kanıtlar olmadan tutuklanması gibi– pratikler *Operación Cóndor* sırasında sıkılıkla ifa edilmiştir. Bu kez, yasası olmayan farklı zirai ürünler yetiştirdiği bilinen *campesinolar*, marihuana ya da afyon yetiştiren kişilerle birlikte gözaltına alınmış ve askerî üslerde işkenceye uğramıştır (Fernández-Velázquez, 2018: 77).

Operación Cóndor, Osorno'nun (2009: 69) dikkat çeken gibi kontrgerilla operasyon taktiklerinin, uyuşturucu trafiğinin önlenmesine yönelik operasyon ve stratejilerde de uygulanmasının bu uygulamaların sürekli hâle geleceğinin kanıdır; ancak, operasyonlar başlamadan önce, operasyonların hedefinin *narcos* olarak anılan asıl tacirlerin olduğunu açıklamasına rağmen, bu grupların doğrudan hedef alınmaması, kaçakçılardan, güvenlik güçleriyle olan işbirliği yaptığından açık bir kanıt niteliğindedir.²⁷ Operasyonun bir diğer önemli sonucu yarattığı “balon etkisi”dir.²⁸ 1977'nin başından itibaren Sinaloa'da marihuana ve afyon ekili alanların havadan tespit edilmesi ve güvenlik güçleri tarafından hedef alınmasının sonucu olarak, *narcos* grupları, bu maddelerin üretimini karayoluyla ulaşmanın daha zor olduğu bölgelerde yapmaya başlamıştır. Aynı zamanda, yüksek oranlarda kaçakçılık yapan ve yıllık kazançları milyon dolarlara ulaşan organize *narcos* örgütleri, DFS'nin de yardımıyla faaliyetlerini denetimlerin daha gevşek olduğu Guadalajara şehrine taşımışlardır (Aguayo Quezada, 2001: 222-223). Söz konusu yerleşim, Meksika'da bugün devam eden uyuşturucu savaşlarına neden olacak olan Meksika'nın ilk büyük kartelinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanacaktır (Grillo, 2011: 86). Guadalajara Karteli olarak anılan yapı, sonraki yıllarda Kolombiya'daki diğer büyük kartellerle işbirliği yaparak kârlarını milyar dolarlara çıkarmış ve aynı zamanda diğer şehirlerde büyük marihuana üretim tesisleri oluşturmuştur. Kartelin bu denli büyümesi,

önceleri göreceli olarak lokal ölçekte kalan yolsuzlıkların ulusal boyuta ulaşmasına yol açmıştır. Bu dönemde, uyuşturucu trafiğinin regüle edilmesi ve kaçakçıların ticarete sorunsuz olarak devam edebilmesini sağlayan en büyük organizasyon ise DFS olmuştur (Aguayo Quezada, 2001: 237-238).

Operación Cóndor, Meksika'daki kirli savaş örneğinin Soğuk Savaş döneminde Latin Amerika'daki diğer örneklerden farklılığı en önemli göstergelerden biridir. 1970'lerden itibaren Condor Operasyonu altında, başta Arjantin ve Brezilya olmak üzere Uruguay, Paraguay, Bolivya ve Şili'de askerî darbeler, junta rejimleri ve bunların sol ve komünizm yanlısı hareketleri bastırmak için kullandığı kirli savaş taktikleri ABD yönetimi tarafından desteklenirken (Blakeley, 2009: 101-102), Meksika'da aynı isimle gerçekleştirilen operasyon tamamen narkotik amaçlı olmuştur. Öte yandan, sözü geçen Latin Amerikalı ülkelerdeki askerî rejimler kendi varlıklarını sürdürmek için ABD'nin kendilerine dikte ettiği politikaları ve kaynakları kullanırken, Meksika'daki hükümetler, göreceli olarak bu ülkenin etkisinden uzak bir dış politika izleyebilmiştir (Karl, 2014). Bununla bağlı olarak, ABD'nin Condor Planı altında diğer Latin Amerika ülkelerinde, sol ve komünizm karşıtı operasyonları desteklerken, Meksika'ya yönelik politikalarının yine, uyuşturucu trafiğini önlemeye yönelik olduğu görülmektedir. Son olarak, daha önce değindiği gibi, diğer Latin Amerika ülkelerindeki sol ve komünizm yanlısı gerilla hareketleri daha görünür iken, Meksika'daki fraksiyonların hem devletin bunları daha az görünür kılma politikasına bağlı olarak (Cedillo, 2013) hem de bölgedeki diğer örgütlere kıyasla daha sınırlı kapasitelere sahip olmaları ve eylemler gerçekleştirebilmeleri itibariyle Meksika'daki Kirli Savaş hem daha az "bilinmekte"dir hem de "istisnai"dir. Arjantin ve Şili ve bilhassa da Kolombiya'daki çalışmalar başta olmak üzere, Latin Amerika'daki diğer kirli savaş süreçlerine dair ciddi bir akademik ve entelektüel külliyat meydana gelmiş olmasına rağmen, Meksika'daki Kirli Savaş'a dair tartışmaların ve araştırmaların görece daha yeni ve sınırlı olması söz konusu durumun bir diğer göstergesidir.

1985 yılı, Meksika'da hem Kirli Savaş hem de uyuşturucu trafiğinin önlenmesine yönelik mücadelede kırılma ve yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. 1984'te, Chihuhua Eyaleti'nde binlerce işçinin çalıştığı bir marihuana tarlasının güvenlik güçleri tarafından imha edilmesinin ardından, DEA'nın Meksika'da görev yapan ajani Enrique Camarena, DFS mensupları ve polis güçlerinin de yardımcı olduğu uyuşturucu kaçakçıları tarafından öldürmüştür (Aguayo Quezada, 2001: 242; Vigil, 2014: 57). Buna karşılık, ABD 1969'da başlattığı sert politikalara dönüş sinyalleri vermiş ve hem yozlaşmışlığı hem kirli savaş taktiklerini sivilere karşı sürdürdüğü hem de uyuşturucu trafiğini kolladığı bilinen DFS'nin faaliyetlerine son verilmiştir.²⁹ Yine, aynı yıldan itibaren, Meksika'da bilinen ilk büyük organize

uyuşturucu ticareti örgütü olan Guadalajara Karteli sıkı politikalar izlenerek dağıtılmıştır. 1986 yılına gelindiğinde ise Meksika devleti, politikasını ABD'nin kendi doktrini ile uyumlaştırarak uyuşturucu ticaretini ulusal güvenlik sorunu olarak kabul etmiştir (Mendoza Cortés, 2016: 44). 1987'de o zamanki Meksika ulusal ordusu personelinin yaklaşık yüzde yirmisini oluşturan 25.000 kadar askerin uyuşturucu trafiğinin önlenmesi için yürütülen operasyonlara katıldığı görülmektedir (Ai Camp, 1992: 91; Fondevilla ve Quintana-Navarrate, a.g.s.). Sonuç olarak, 1985 yılında, DFS'nin kapatılması Meksika'da hem Kirli Savaş'ın sona erdiği hem de uyuşturucu trafiğine karşı mücadelede yeni bir tarihsel ve siyasal sürecin başladığı tarih olarak kabul edilebilir.

Her ne kadar DFS dağıtılmış olsa dahi kurumun birçok mensubu Meksika'da aktif görevler almaya devam etmişlerdir (Aguayo Quezada, 2001: 243-246). Guadalajara uyuşturucu şebekesi dağıtıldıktan sonra, temellerini DFS'nin atmış olduğu devletin regule edici rolü *plaza* adı verilen sistem altında büyümeye devam etmiştir.³⁰ 1990'ların ortalarına kadar *plaza* sistemi uyuşturucu trafiğiyle ilişkili şiddetin göreceli olarak sınırlandırılmasında ya da görünürlüğünün azalmasında önemli bir rol oynamıştır (Durán-Martínez, 2018). 1990'ların ortalarından itibaren ise PRI'nin yerel seçimlerde ve önce 1988'deki başkanlık seçimlerinde zayıflayan³¹ ve 2000'de seçimleri kaybetmesine bağlı olarak hem uyuşturucu trafiğinin hem de bu faaliyete bağlı olan şiddetin dinamikleri değişmiş, aktör sayısının artmasıyla birlikte de 2000'li yılların başından itibaren, Meksika, bilançosu her geçen yıl artmakta olan bir şiddet sarmalının içine girmiştir.³² Yine aynı dönemde, 1994'te başlayarak bugüne kadar devam eden Chiapas'ta başlayan Zapatista ayaklanması (Ejército Zapatista de Liberación Nacional), işkence gören Partido de Revolución Democrática (PRD) üyelerine, ekoloji aktivistlerine karşı uygulanan sistematik şiddet ve işkenceler (HRW, 1997: 6-7; 2006: 118) ve bu kişilerin uyuşturucu taciri gibi gösterilmeye çalışılması girişimleri (HRW, 2008: 28-29) Meksika'daki durumu takip eden birçok sivil toplum temsilcisi ve akademisyenin, isabetli bir biçimde, kesintili bir tarihsel süreç de olsa 1960'lardan 1980'lerin ortalarına kadarki kirli savaşla birlikte okunmasına (HRW, 2011; Boyce, Banister ve Slack, 2015; Wright, 2018; Teague, 2019) neden olmaktadır. Söz konusu tartışmanın çok yeni, çok yönlü ve birçok çalışmaya konu oluşturacak mahiyette olduğu hatırlatılarak, bu çalışmada ele alındığı itibariyle, özellikle kanun koruyucu kurumların kirli savaştan itibaren geliştirdiği suçların cezasız kalması ve yolsuzluk kültürünün, Meksika'da bugün de devam eden şiddete negatif anlamda çok büyük katkısı olduğu söylemekle yetinilecektir.

Sonuç itibarıyle, bu makalede ele alındığı üzere, Latin Amerika'da Soğuk Savaş dönemi, doğal olarak, her ülkede farklı dinamiklerle yaşanmış ve kendi

özgünlüklerini ortaya koymuştur. Bilançosu ve görünürlüğü, terimin ortaya çıkışmasına neden olan Arjantin ve Şili gibi örneklerdeki kadar olmasa da 1960'lardan 1980'lere kadar Meksika'da merkezî hükümetlerin ve güvenlik güçlerinin rejim karşıtı hareketleri bastırmada kullandıkları stratejiler ve pratikler bir kirli savaş örneğidir. 1980'lerin başından itibaren, öncelikle muhalif grupların tamamen dağılması ve daha sonra ABD'nin baskılılarıyla birlikte Meksika'da güvenlik politikalarının öncelikli hedefi uyuşturucu trafiği olmuştur. Bu faaliyetin önüne geçilmesi için modernize edilmiş olan ulusal ordu ve giderek güçlenen ve bir noktadan sonra yolsuzluk ve hukuksuzlukla anılan istihbarat servisi olan DFS öncelikli araçlar olarak kullanılmıştır. Bu iki kurumun on yıldır icra ettiği hukuksuz ve cezasız kalan pratikler 1980'lerin ortalarından itibaren uyuşturucu trafiğinin görece daha korunmasız olan aktörlerine karşı uygulanmaya başlamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, Meksika'da 1960'lardan 1980'lerin ortalarına kadar, kanun koruyucu kurumlarının pratikleri sonucunda yaklaşık 10.000 kişinin doğrudan sistematik işkence, yargısız infaz ve toplu katliamların kurbanı olduğu sürecin bir kirli savaş olduğu ve gerilla örgütlerinin militanlarının yanında, görece savunmasız olan önce köylü ve öğrenci gruplarını hedef aldığı savunulmuştur. Literatürde görece yeni biçimde kirli savaş olarak değerlendirilmeye başlayan süreç, sayıları sınırlı olan resmî raporlara ve etnografik çalışmalara dayanılarak tarihsel bir perspektifle değerlendirilmiş ve günümüzde, Meksika'da süregiden şiddet olaylarının açıklamasına yönelik çatırlılarda bulunulmuştur. Bunlardan en önemli ikisi; Meksika'da parti merkezli bir korporativizme yaslanarak ülkeyi yetmiş yıl boyunca yöneten PRI'nin ve güvenlik güçlerinin, rejim karşıtı hareketleri bastırmada icra ettikleri stratejilerin ve pratiklerin birer hukuksuzluk ve cezasızlık kültürü yarattığıdır. Bu argümanın en önemli dayanakları söz konusu pratiklerin en önemli aktörlerinden biri olan DFS mensuplarının çoğunu, kurum dağıtıldıktan sonra dahi aktif görevlere atanması ve bugün dahi resmî raporlara göre belgelenen suçların sorumlularının ceza almamış olmasıdır. İkinci olarak; çalışma, 1960'lardan itibaren rejim karşıtı sol veya komünizm tandanslı muhalif gruplara ve gerilla örgütlerine karşı uygulanan strateji ve pratiklerin 1980'lerden itibaren uyuşturucu trafiğini önlemeye yönelik politikalarda da etkin olarak kullanılmaya başlamış olmasıdır. Söz konusu argümanın tarihsel olarak en birincil ve somut örneği, 1977'de Sinaloa şehrine düzenlenen Condor adlı operasyon sırasında ve sonrasında *campesino* gruplarının zorla gözaltına alınması, işkence edilmesi ve birçoğunun zorla kaybedilmiş olmasıdır. Her ne kadar, bu çalışmanın odaklandığı tarihsel an olan 1980'lerin ortalarından sonra gerçekleşse de 1990'lardaki kırsal bölgelerdeki toplumsal hareketlerin ve

ekoloji aktivizminin temsilcilerinin de uyuşturucu trafiğiyle ilişkilendirilmesi, bu argümanı destekleyen diğer örneklerdir.

Çalışmanın üzerinde durduğu diğer bir nokta, Meksika'da rejim karşıtı toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasında Meksika'da siyasal sistemin ve partilerin politikalarının rolüdür. Buna göre, 1929'dan itibaren PRI'nin belirli grupları eşit ve adil paylaşımından mahrum bırakın, nepotizm ve klientalizm içeren politikalarının sonucunda, 1960'lardan itibaren hem kırsal hem de kentsel bölgelerde silahlı gerilla grupları ortaya çıkmıştır. Bunlar, kirli savaş takтикlerine başvurularak bastırılmıştır. Ancak, 1980'lerden sonra ekonomik istikrarın bozulmasının yarattığı çöküse ek olarak, insan hakları, özgürlükler ve eşitlik konularının ihmali edilmesi, eleştirilere daha da açık hâle gelmiştir. Dolayısıyla, bu durum, 2000'de başkanlık seçimlerini kazanan Vicente Fox ve PAN'a yönelik bekleneler oluşturmuştur. 2001'den itibaren resmî belgelerin bulunduğu arşivleri kısmî olarak açması, CNDH'nin kirli savaşla ilgili bir raporu ve FEMOSPP'nin görevlendirilmesi gibi adımlar, ilk başta olumlu görünse de bir hakikat komisyonunun oluşturulmaması ve suçları sabit olan hiçbir kamu görevlisinin ceza almaması, adaletin sağlanmasını engellemiştir ve cezasızlık kültürünü büyütmüştür.

Bugün gelinen noktada, 2018'de başkanlık görevine gelen *Movimiento de Regeneración Nacional* [Ulusal Yenilenme Hareketi] adayı Andrés Manuel López Obrado, kirli savaşa yönelik soruşturmaların tekrar açılacağı, sorumluların hesap vereceği ve bir hakikat komisyonu kurulacağı sözünü vermiştir. 2020'de kurulan CNDH Özel Bürosu'nun, 1966'dan 1999'a kadar geçen sürede yaşananların araştırılacağını açıklaması (La Jornada, 2020), Meksika'da "bilinmeyen kirli savaş"ın hâlâ dinamik bir tartışma konusu olduğunu göstermektedir. Mevcut ve sonraki yönetimlerin Kirli Savaş'a yönelik politikaları ve pratikleri, Meksika'da cezasızlık kültürü ile mücadele edilmesi ve adaletin sağlanması için önemli adımlar olmaya devam edecektir.

Sonnotlar

¹ Latin Amerika'nın modern tarihindeki askerî darbeleri ve askerî yönetim dönemlerini inceleyen Türkçe'ye çevrilmiş önemli bir çalışma için bkz. Alain Rouquié (1986), *Latin Amerika'da Askerî Devlet*, (İstanbul: Alan Yayıncılık) (Çev. Şirin Tekeli).

² "Kaybolmak"la atıfta bulunulan *desaparecidos*'tur. İspanyolca'dan "kaybolmuş" veya "kayıp" şeklinde çevrilebilecek bu terim, bir insan hakları ihlali olarak "genellikle" devlete bağlı birimler tarafından gözaltına alındıktan sonra kendisinden haber alınamayan insanlara göndermede bulunmaktadır. Latin Amerika'da son on yıllarda bugün bile kendilerinden haber alınamayan binlerce kişi, gözaltına alındıktan sonra

güvenlik güçlerinin elinde “zorla” kaybedilmiştir. Yazının bundan sonraki bölümünde “kaybolmak”la aynı terime atıfta bulunulacaktır.

³ 2000 yılında Kirli Savaş kurbanlarının yakınlarının kurduğu ve adalet için destek arayan HIJOS gibi sivil toplum kuruluşlarının Mexico City'deki kampanyalarının sonucunda başkente yaşayan birçok vatandaşın, ülkede 1960'lardan itibaren gerilla hareketlerinin var olduğu ve devletin, bunlarla kirli savaş stratejileriyle mücadele ettiğine dair bilgisi bulunmadığı ortaya çıkmıştır. O kadar ki, bazı vatandaşlar, söz konusu hareketlerin Arjantin'de 1976-1983 arasındaki kayıplarla ilgili olduklarını varsayılmıştır; bkz. Karl (2014).

⁴ *Cacique* yerel şef ya da patron anlamına gelmektedir. 1848-1876 yılları arasında ülkeyi yöneten Porfirio Díaz dönemine kadar çok etkin olan, ancak, Díaz'ın tamamen ortadan kaldırılmayıp kendi rejimine yeniden eklemlediği *caciquismo* ya da *cacicazgo*'nun tarihsel gelişimi ve detaylı bir analizi için bkz. Fehrenbach (2014: 392-701). Buna ek olarak, Levy ve Székely'nin (1982: 38) dikkat çektiği gibi merkezileşmenin ve parti korporatizminin mimarı olan Calles, 1920'lerde, Maduro, Zapata ve Villa gibi önemli siyasi figürlerin ölümlerini örnek göstererek, güçlü konumdaki birçok güçlü *cacique*'yi merkezileşmenin ve işbirliğinin önemine ikna etmiş ve ileride yeni kurulan rejime tehdit oluşturabilecek bu aktörleri hem bastırılmış hem de PNR'nin birer müttefiki hâline getirmiştir.

⁵ Söz konusu kurumlar sırasıyla: *Confederación de Trabajadores de México* [Meksika İşçi Konfederasyonu], 1938'de kurulan *Confederación Nacional Campesina* [Ulusal Çiftçi Konfederasyonu], 1943'de kurulan ve fazla heterojen görünmesine rağmen efektif biçimde işleyen *Confederación Nacional de Organizaciones Populares*'dır [Popüler Örgütler Ulusal Konfederasyonu].

⁶ 1921 yılı itibarıyle Meksika'da toprak reformu, bir sosyal güvenlik ve adalet tesisi olduğu kadar 1910'dan beri devam eden iç savaşın yol açtığı zorla yerinden edilen ve göç eden nüfusun topluma ve üretmeye yeniden entegrasyonu için bir zorunluluk hâlini almıştır. Plutarco Calles dönemine kadar her başkan döneminde tahminen 4 milyon hektar; Calles döneminde 3 milyon hektar; 1928-1930 yılları arasında 1.17 milyon hektar; 1930-1932 arasında 1 milyon hektar; 1932-1934 arasında 2 milyon hektar; Carranza döneminde toplamda 7.6 milyon hektar toprak dağıtılmıştır (Meyer, 2000a: 866).

⁷ Perulu ünlü yazar Mario Vargas Llosa'nın Meksika için yaptığı “*dictadura perfecta*” (mükemmel diktatörlük) (El País, 1990) benzetmesi de literatürde sıkça kullanılmaktadır.

⁸ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bahsedileceği üzere, Eylül 1956'da, anayasal değişiklik için *Instituto Politécnico Nacional*'da başlayan öğrenci hareketi askerlerin liseyi basmasıyla sonlandırılmıştır. Aynı yıl, ilkokul öğretmenlerinin eşitlik ve daha iyi şartlarda çalışma talepleriyle başlayarak tüm ülkeye yayılan *Movimiento Revolucionario del Magisterio* [Öğretmenlerin Devrimci Hareketi] da şiddet kullanılarak bastırılmış ve hareketin liderleri 1958'de hapsedilmişlerdir (Mendoza García, 2016: 127).

⁹ Guerrero Eyaleti, Meksika'nın güneyinde yer alan ve bugün dahi diğere bölgelere kıyasla en az gelişen yerlerden biridir. Armando Bartra'nın yaptığı ve literatürde sıkılıkla atıfta bulunulan "Guerrero bronco" [sert Guerrero] nitelemesi eyalette geleneksel hale gelmiş süregiden şiddet olaylarına göndermede yapmaktadır (aktaran Blacker-Hanson, 2012: 102; 111). Gerilla hareketlerinden en büyük ikisi *Asociación Cívica Nacional Revolucionaria* [Ulusal Devrimci Sivil Birliği] ve *Partido de los Pobres* [Fakirlerin Partisi] burada ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, 1950'lerden 1970'lerin ortasına dek Guerrero yoğun gerilla hareketlerinin ve askerî operasyonların merkezi olmuştur (CNDH, 2001: 284-322).

¹⁰ Kiralık katillere verilen isim özel isim.

¹¹ Bunlar, "özel mülk olan arazileri ve PRI'nin kontrol ettiği siyasal mekanizmayı korumak için *cacique*'ler tarafından tutulan kiralık katiller" ve belli kırsal bölgelerde faal olan oluşumlardır (HRW, 1997: 4). Bilhassa, *guardias blancas* olarak anılan grubun 1970'lere dek ikiyüzden fazla Meksikalı'yı infaz ettiği ya da zorla kaçırarak kaybettiği düşünülmektedir (Doyle, 2003b). Ayrıca, bu oluşumlарın Meksika ordusuyla işbirliği içinde hareket ettiği iddiaları 2004'te Meksika Savunma Bakanı tarafından reddedilmiştir (HRW, 2006: 90); ne var ki, bu grupların, *Dirección Federal de Policía* ve ordunun bizzat müdahale olmasıyla kurulduğu ve 1970'ler ve 1980'ler boyunca bu kurumlarla beraber faaliyet gösterdiği CNDH'nin raporuna yansımıştır (CNDH, 2001: 8-9). Rapor'a göre Savunma Bakanının varlığını bilhassa inkâr ettiği *Brigada Blanca* denilen birim "Birinci Askerî Üs" olarak anılan merkezde konuşlanmıştır (CNDH, 2001: 9). McCormick'in (2017: 72) aktardığına göre Birinci Askerî Üs, 1961'de, zamanın İçişleri Bakanı Gustavo Díaz Ordaz'ın direktifi üzerine "özel olarak ilgilenecek mahkumların tutulması" için yapılmıştır.

¹² *Porras*, PRI'nin kampüslerdeki solcu öğrenci gruplarını bastırmak için ve onları "hizaya getirmek için kullandı" gençlerden oluşan çetelerdir. Bununla birlikte, bu gruplar, yetkililerin tam olarak kontrolüne girmemiştir. *Porras* 1971'deki Corpus Christi Katliamı'ndan sonra dağıtılmıştır (Doyle, 2003a).

¹³ Bunlar arasında en öne çıkanı, öğrencilerin, otobüsler üzerindeki tekelin kırılması ve ulaşım ücretlerinin ucuzlaması talebiyle şoförlerle çatışmalara girdiği ve bir otobüs terminalinin yakılmasına binaen "otobüs hareketi" olarak adlandırılan protestolardır (Keller, 2015: 30-32).

¹⁴ Tlatelolco Katliamı'na ait görsel kayıtlar için bkz. Poniatowska (2012: 48-65).

¹⁵ *Los Halcones* (şahinler) adlı grup üniversitelerdeki muhalif öğrenci gruplarını belirlemek ve baskı altına almak amacıyla kurulmuştur. 1971'deki olayların hemen sonrasında, grubun varlığı ve güvenlik güçleriyle bağlantıları Meksika hükümeti tarafından reddedilmiştir (Sierra Guzmán, 2012: 187-188). Ne var ki, söz konusu iddiaların gerçek olduğu, 2000'den sonra açılan resmî belgelerin açılmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Buna göre, *Operación Viejo* kapsamında, 250 kişilik polisten oluşan

bir birlik *Los Hacones*'in protestoculara saldırmasını kolaylaştırmaya görevini ifa etmiştir (HRW, 2006: 65).

¹⁶ Köken olarak “melez” anlamına gelen *mestizo*, İspanyollar’ın Amerika kıtasına yayıldığında yerli nüfuslarla olan ilişkilerinden doğan kişileri anlatmak için kullanılmaktadır. Tarihsel süreçte bakıldığından, babaları genelde Avrupalı olan bu kişilerin 16. yüzyılda “ikinci sınıf” ve “arada kalmış” kişiler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, *mestizolar*, başta Meksika’dı olmak üzere 19. yüzyıldaki bağımsızlık hareketlerinde kendilerini tam birer Amerikalı olarak görerek önemli roller oynayacak ve zaman içinde bu coğrafyadaki statüleri göreceli olarak yükselecektir (Chasteen, 2016: 45-46; 206).

¹⁷ “*Liga Comunista 23 de Septiembre* [23 Eylül Komünist ligi] ya da kısaca *Liga*, 15 Mart 1973’tे Guadalajara’da kurulmuş Marxist-Leninist kentsel/kırsal gerilla hareketidir ve aşağı yukarı 1983’e kadar faal kalmıştır. LC23S, *Partido de los Pobres* gibi Soğuk Savaş döneminde Meksika’dı faaliyetlerine devam eden en büyük otuz kadar gerilla gruplarının en büyüklerinden biridir” (Mendoza García, 2016: 128). Bağımsız olan silahlı devrimci grupların ve ağırlıklı olarak öğrencilerin koalisyonuyla kurulan *Liga*, Meksika’dı, komünist formda bir devrimin gerekliliğini savunmuştur (Aguayo Quezada, 2001: 169-172). Örgüt, *Procesos, Guajiros, Enfermos, Frente Estudiantil Revolucionario* (Devrimci Öğrenci Cephesi, FER), *Movimiento Armado Revolucionario-23 de Septiembre* (23 Eylül Silahlı Devrimci Hareketi, MAR-23S), *Lacandones* ve *Macías* adlı grubun bir araya gelmesiyle oluşmuştur. 1973 yılı itibarıyle, bu hareketlerden bazıları zaten aşırı radikallığa dönümüş durumdaydı. Dolayısıyla, “*Liga*, oluşumundan itibaren, Soğuk Savaş döneminde Meksika’dı en radikal hareketlerden biridir” (Robinet, 2012: 129-130).

¹⁸ 1971 ve 1975 yılları arasında, gerilla gruplarının faal olduğu köylerin Meksika Hava Kuvvetleri tarafından bombalanması PGR’nin kirli savaşlarındaki raporunda kayda geçirilmiştir (PGR, 2006: 320-333; 372-386).

¹⁹ Daha önce debynildiği gibi en büyük gerilla gruplarından birinin lideri olan Lucio Cabañas Barrientos’un 1967’de başlattığı silahlı direnişin sebebi de söz konusu katliamlardan biridir. Atoyac Katliamı olarak bilinen olayda, Cabañas’ın kardeşinin de aralarında olduğu yedi protestocu polisin aşırı şiddet içeren müdahalesi sonucu öldürülmüştür (Aviña, 2012: 52-53).

²⁰ Aviña’nın (2014: 3) aktadığı gibi: “(...) en son askerî kontrol noktalarında ya da gizli hapishanelerde görülen yüzlerce *Guerrerenses* (Guerrerolu) hâlâ kayıp durumdadır. Atoyac gibi köylü topluluklarının bulunduğu bölgelerin etrafında beliren, işkence edilerek öldürülmüş kurbanların cansız bedenleri ya da benzinin işkence edilmek için kullanılan bir araç olduğunu kanıtlayan, kömür hâline gelinceye dek yakılmış cesetler, geride kalanları devleti gücünü sorgulamaktan ya da buna karşı çıkmaktan alıkoymak için kullanılmıştır. Bir hayatın değeri, böyle zamanlarda, rejim mesaj vermek için kullandığı aygıtlara dönüşmüş gibi görülmektedir. Günlerce işkence edilmiş ve hapsedilmiş bir *campesinonun* (köylünün) bedeninin verdiği mesajda “düzgün davranış ve çalışmaya git”

okunmaktadır". Konuya ilgili ayrıca bkz. K. Doyle (2003). *The Dawn of Mexico's Dirty War: Lucio Cabañas and the Party of the Poor*.

²¹ McCormick'in (2017) etnografik çalışması, tutuklulara uygulanan işkence tekniklerine dair ayrıntılı ve önemli bir kaynak sunmaktadır.

²² Atoyac de Álvarez'deki gerilla karşıtı operasyonlarda tahminen 25.000 asker görev yapmış ve bunlardan 34'ü zorla kaybedilmenin kurbanları olmuştur. Bölgeyi 1975'te ziyaret eden Başkan Luis Echeverría askerlerin bulunmasını isteyen protestocu aile yakınlarına gerekenin yapılacağı sözünü vermiş, ancak, bununla ilgili herhangi bir adım atılmamıştır (Karl, 2014).

²³ Bu noktada, Mendoza García'nın (2016: 135) isabetli biçimde ifade ettiği üzere "rakamlar, onları kullanan kişilerin kullanımına göre farklılık göstermektedir" uyarısında bulunulmalıdır.

²⁴ Bunlar arasında en belirleyicileri olarak Nixon döneminin uyuşturucuya karşı topyekû savaş ve Meksika'yı bu savaşta daha etkin rol alması için zorlamak amacıyla Eylül 1969'da başlatılan "*Intercept*" Operasyonu sayılabilir. *Intercept* ile birlikte, yaklaşık 2.000 müfettiş Meksika sınır kontrol noktalarına gönderilmiş ve geçiş yapan araçlar ve içindekiler en ufak ayrıntılarına kadar incelenmiştir. Kilometrelerce kuyrukların olduğu sınırlarda insanların mahsur kalması ve Meksika ticaretinin olumsuz olarak etkilenmesinden sonra Başkan Echeverría işbirliğine hazır olduklarını duyurmuştur (Boullosa ve Carmen, 2015).

²⁵ Söz konusu dönemlerde gerçekleştirilen askeri operasyonların ayrıntılı bir sunumu ve analizi için bkz. Mendoza Cortés (2016).

²⁶ Culiacán Hukukçular Birliği'nin hazırladığı rapora göre gözaltına alınan 457 kişiye "elektrik şokları, vücutlarının kimyasal madde ve ateşle yakılması ve suni boğma" teknikleri uygulanmıştır (aktaran Grillo, 2011: 55).

²⁷ Resmî açıklamalara göre 42 uyuşturucu kaçakçısı yakalanmıştır (Fernández-Velázquez, 2018: 68). Ancak, bir üstteki dipnotta da belirtildiği üzere toplamda gözaltına alınan kişi sayısı çok daha fazladır.

²⁸ Balon etkisi, uyuşturucu trafiğine karşı mücadelede, belirli bir bölgeye çok yoğun biçimde müdahalede bulunmasının ardından, ticaretin daha parçalı hâle gelmesini, yeni bölgelere yayılmasını ve farklı aktörlerin dahil olmasını anlatmak için kullanılan bir benzetmedir (Durán-Martínez, 2018: 9).

²⁹ DFS'nin uyuşturucu trafiğindeki rolü öyle bir noktaya gelmiştir ki Başkan Miguel de la Madrid dahi kurumu savunmanın ve varlığını sürdürmesinin mümkün olmadığını belirterek faaliyetlerine son vermiştir (Aguayo Quezada, 2001: 247).

³⁰ *Plaza* genel itibarıyle uyuşturucunun taşındığı ve genelde burayı kontrol eden gruba ve güvenlik güçlerine vergi ve haraç ödenen sisteme verilen addır. Campbell'ın (2009:

23) aktardığı gibi “*Plazayı* kontrol etmek, (bölgedeki) uyuşturucu baronuna ve emniyet amirine daha güçsüz olan kaçakçılardan “*piso*” (kira bedeli) alma hakkı sağlar. Bir *plaza*, rekabet edilmesine ve karşı girişimlerde bulunan gruplar olmasına rağmen, belirli bir zamanda genellikle bir güçlü kartel tarafından elde tutulur. Bu durum hızlı olarak değişmeye müsaittir. Rakip kartellerin *plazayı* ele geçirme ya da kendi nakliyelerini buradan taşıma girişimleri Meksika’dı son zamanlarda görülen şiddetin ana kaynağını oluşturmaktadır. Bir *plazayı* kontrol eden en güçlü konumdaki kartelin gücü, buradaki polis ya da askerler tarafından korunmasından kaynaklanmaktadır. Yetkililer, hava ve karayolu üzerinden yapılacak nakliye için gereken belgeleri sağlarken kaçakçılar havalimanlarında ve boşaltma bölgelerinde, ayrıca karayollarında, kontrol noktalarında ve sınır geçişlerinde serbestçe hareket ederler”.

³¹ Söz konusu seçimlerde yaşananlar ve PRI’yle özdeşleşen “seçimlerde usulsüzlük âdeti”ne yönelik bir değerlendirme için bkz. Russell (2010: 482-491).

³² *Plaza* sisteminin daha çok yerel dinamiklere göre işlemesi argümanı (bkz. 30. dipnot), 2000 yılında başkan seçilen Vicente Fox döneminde kendini daha açık biçimde göstermiştir. Belirli örgütleri koruduğuna yönelik iddiyalarda bulunan Fox'un, söz konusu örgütlerle bağlantılarının 1991 yılında Guanajuato seçimlerinde başladığı öne sürülmektedir (Hernández, 2010: 317).

Kaynakça

Aguayo Quezada S (2001). *La Charola: Una historia de los servicios de inteligencia en México*. México City. D.F.: Grijalbo.

Ai Camp R (1992). *Generals in the Palacio: The Military in Modern Mexico*. New York: Oxford University Press.

Amnesty International (2018). *Amnesty International Report 2017/2018: The State of World's Human Rights*. <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/6700/2018/> Son erişim tarihi, 17/09/2019.

Amnesty International (2019). *Mexico: When Words Are Not Enough. The Human Rights Situation in One Year into the New Government*. <https://www.amnesty.org/download/Documents/AMR4111262019ENGLISH.PDF> Son erişim tarihi, 17/09/2019.

Anderson D (2005). *Histories of the Hanged: The Dirty War in Kenya and the End of Empire*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.

Astorga L (2003). *Drogas sin Fronteras*. Debolsillo (eBook).

Aviña A (2012). Seizing Hold of Memories in Moments of Danger: Guerrillas and Revolution in Guerrero, Mexico. İçinde: F H Calderón ve A Cedillo (der), *Challenging Authoritarianism in Mexico: Revolutionary Struggles and the Dirty War, 1964-1982*. New York: Routledge, 40-59.

Ruben E ve Ağkaya O (2021). Meksika'nın “Bilinmeyen Kirli Savaş”: Latin Amerika'da “İstisnai” Bir Örnek. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 419-448.

Aviña A (2014). *Specters of Revolution, Peasant Guerrillas in the Cold War Mexican Countryside*. New York: Oxford University Press.

Blacker-Hanson O (2012). The Intellectual Roots of Guerrero's Cold War Rebellion. *Journal of Iberian and Latin American Research*, 18 (2), 101-117. <https://doi.org/10.1080/13260219.2012.740823>.

Blakeley R (2009). *State Terrorism and Neoliberalism: The North in the South*. New York: Routledge.

Boullosa C and Wallace M. (2015). *A Narco History: How the United States and Mexico Jointly Created the "Mexican Drug War"*. OR Books (eBook).

Boyce G A, Banister J M, Slack J (2015). You and What Army? Violence, The State, and Mexico's War on Drugs. *Territory, Politics, Governance*, 3 (4), 446-468. <https://doi.org/10.1080/21622671.2015.1058723>.

Calderón F H ve Cedillo A (2012). Introduction: The Unknown Mexican Dirty War. İçinde: F H Calderón ve A Cedillo (der), *Challenging Authoritarianism in Mexico: Revolutionary Struggles and the Dirty War, 1964-1982*. New York: Routledge, 1-18.

Campbell H (2009). *Drug War Zone: Frontline Dispatches from the Streets of El Paso and Juárez*. Austin: University of Texas Press.

Cedillo A (2013). Tracing the Dirty War's Disappeared: The Documents of *Operación Diamante*. *Journal of Iberian and Latin American Research*, 19 (1), 71-90. DOI: 10.1080/13260219.2013.805722.

Chasteen J C (2016). *Born in Blood and Fire: A Concise History of Latin America*. 4. baskı. New York: W. W. Norton & Company.

Coerver D M vd. (2004). *Mexico: An Encyclopedia of Contemporary Culture and History*. California: ABC-CLIO.

Comisión Nacional de los Derechos Humanos México (2001). *Informe Especial Sobre las Quejas en Materia de Desapariciones Forzadas Ocurridas en la Decada de los 70 y Principios de los 80*. http://www.cndh.org.mx/sites/all/doc/recomendaciones/2001/rec_2001_026.pdf Son erişim tarihi, 16/03/2020.

Craig R (1980). Operation Condor: Mexico's Antidrug Campaign Enters a New Era. *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, 22 (3), 345-363. DOI: 10.2307/165493.

Decker A (2010). Idi Amin's Dirty War: Subversion, Sabotage, and the Battle to Keep Uganda Clean, 1971-1979. *The International Journal of African Historical Studies*, 43 (3), 489-513. DOI: 10.2307/23046822.

Doyle K (1998). Tlatelolco Massacre: Declassified U.S. Documents on Mexico and the Events Of 1968. <https://nsarchive2.gwu.edu//NSAEBB/NSAEBB10/intro.html>. Son erişim tarihi, 11/03/2020.

Doyle K (2003a). The Corpus Christi Massacre: Mexico's Attack on its Student Movement. June 10, 1971. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB91/> Son erişim tarihi, 11/03/2020.

Doyle K (2003b). Human Rights and the Dirty War in Mexico. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB89/index2.htm> Son erişim tarihi, 11/03/2020.

Doyle K (2003c). "Forgetting Is Not Justice": Mexico Bares Its Secret Past. *World Policy Journal*, 20 (2), 61-72.

Durán-Martínez A (2018). *The Politics of Drug Violence: Criminals, Cops and Politicians in Colombia and Mexico*. New York: Oxford University Press.

El País (1990). Vargas Llosa: "México es la dictadura perfecta", 1 Eylül. https://elpais.com/diario/1990/09/01/cultura/652140001_850215.html. Son erişim tarihi, 11/07/2020.

El País (2009). El ex presidente Echeverría, absuelto de los cargos de genocidio por la matanza de Tlatelolco, 27 Mart. https://elpais.com/internacional/2009/03/27/actualidad/1238108412_850215.html. Son erişim tarihi, 20/03/2020.

Fehrenbach T R (1995 [2014]). *Fire and Blood: A History of Mexico*. Open Road (eBook).

Fernández-Velázquez J A (2018). La Operación Cóndor en los altos de Sinaloa: La labor del estado durante los primeros años de la campaña antidroga. *Ra Ximhai*, 14 (1), 63-84.

Finchelstein F (2014). *The ideological origins of the dirty war: fascism, populism, and dictatorship in twentieth century Argentina*. New York: Oxford University Press.

Gillingham P (2012). Who Killed Crispín Aguilar? *Violence and Order in the Postrevolutionary Countryside*. İçinde: W G Pansters (der), *Violence, Coercion, and State-Making in Twentieth-Century Mexico: The Other Half of the Centaur*. Stanford: Stanford University Press, 78-92 (eBook).

Grillo I (2011). *El Narco: Inside Mexico's Criminal Insurgency*. New York: Bloomsbury Press (eBook).

Grupo de Memoria Histórica (GMH), [Comisión Nacional de Reparación y Reconciliación] (2013). *¡Basta Ya! Colombia: Memorias de guerra y dignidad*. Bogotá D. C. Imprenta Nacional.

Guevara-Niebla G (1988). *La democracia en la calle: Crónica del movimiento estudiantil mexicano*. México City: Siglo XXI Editores.

Hamnett B R (1999). *A Concise History of Mexico*. New York: Cambridge University Press.

Hybel A R (2020). *The Challenges of Creating Democracies in the Americas: The United States, Mexico, Colombia, Venezuela, Costa Rica, and Guatemala*. Palgrave Macmillan (eBook), <https://doi.org/10.1007/978-3-030-21233-9>.

Human Rights Watch (1997). *Implausible Deniability: State Responsibility for Rural Violence in Mexico*. <https://www.hrw.org/reports/1997/mexico/> Son erişim tarihi, 24/01/2020.

Human Rights Watch (2006). *Lost in Transition: Bold Ambitions, Limited Results for Human Rights Under Fox*. <https://www.hrw.org/reports/2006/mexico0506/mexico0506web.pdf>. Son erişim tarihi, 23/01/2020.

Human Rights Watch (2011). *Neither Rights Nor Security: Killings, Torture, and Disappearances in Mexico's "War on Drugs"*. https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/mexico1111webcover_0.pdf. Son erişim tarihi, 17/02/2020.

Human Rights Watch (2013). *Mexico's Disappeared: The Enduring Cost of a Crisis Ignored*. <https://www.hrw.org/report/2013/02/20/mexicos-disappeared/enduring-cost-crisis-ignored> Son erişim tarihi, 11/03/2020.

Kaiser S (2005). *Postmemories of terror: a new generation copes with the legacy of the "Dirty War"*. New York: Palgrave Macmillan.

Karl S (2014). Missing in Mexico: Denied victims, neglected stories. *Culture & History Digital Journal*, 3 (2). <http://dx.doi.org/10.3989/chdj.2014.018>.

Keller R (2015). *Mexico's Cold War: Cuba, the United States, and the Legacy of the Mexican Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kieh Jr. G K (2016). Civilians and Civil Wars in Africa: The Cases of Liberia, Sierra Leone, and Côte D'Ivoire. *Peace Research*, 48 (1), 203-228.

Kirkwood B (2000). *The History of Mexico*. Westport: Greenwood Press.

Knight A (2013). War, Violence and Homicide in Modern Mexico. İçinde: E A Johnson vd. (der), *Murder and Violence in Modern Latin America*. Londra: Wiley-Blackwell, 12-48. <https://doi.org/10.1111/blar.12106>.

Kohut D ve Vilella O (2010). *Historical Dictionaries of War, Revolution, and Civil Unrest*. 2nd edition, Lanham: The Scarecrow Press.

La Jornada (2020). Crea CNDH oficina especial para investigar "guerra sucia", 9 Ocak. <https://www.jornada.com.mx/ultimas/politica/2020/01/09/crea-cndh-oficina-especial-para-investigar-guerra-sucia-6235.html>. Son erişim tarihi, 22/07/2020.

Levy D ve Bruhn K (2006). *Mexico: The Struggle for Democratic Development*. 2. baskı. Berkeley: University of California Press.

Levy D ve Székely G (1982). *Mexico: Paradoxes of Stability and Change*. Boulder: Westview Profiles.

- López-González J A (2012). Civil-Military Relations and the Militarization of Public Security in Mexico, 1989–2010: Challenges to Democracy. İçinde: G Philip and S Berruecos (der), *Mexico's Struggle for Public Security: Organized Crime and State Responses*. New York: Palgrave Macmillan, 71-97.
- Magaloni B (2006). *Voting for autocracy: Hegemonic party survival and its demise in Mexico*. New York. Cambridge University Press.
- McCormick G (2017). The Last Door: *Political Prisoners and the Use of Torture in Mexico's Dirty War*. *The Americas*, 74 (1), 57–81. DOI:10.1017/tam.2016.80.
- McSherry J P (1999). Operation Condor: Clandestine Inter-American System. *Social Justice*, 26 (4), 144-174.
- Mendoza Cortés A P (2016). Operaciones del Ejército mexicano contra el tráfico de drogas: revisión y actualidad. *Revista "Política y Estrategia"*, 128, 17-53.
- Mendoza García J (2016). Reconstructing the Collective Memory of Mexico's Dirty War: Ideologization, Clandestine Detention, and Torture. *Latin American Perspectives*, 43 (6), 124-140. <https://doi.org/10.1177/0094582X16669137>.
- Meyer L (2000a). La institucionalización del Nuevo régimen. İçinde: *Historia General de México*. México D. F.: El Colegio de México, 823-879.
- Meyer L (2000b). De la estabilidad al cambio. İçinde: *Historia General de México*. México D. F.: El Colegio de México. 881-943.
- Natal A (2018). Civil Society and Political Representation in Mexico. İçinde: A Albala (der), *Civil Society and Political Representation in Latin America (2010-2015): Towards a Divorce Between Social Movements and Political Parties?* Springer (eBook), 95-114.
- Osorno D (2009). *El cártel de Sinaloa: Una historia del uso político del narco*. México, D. F.: Grijalbo.
- Ovalle C (2019). Política De Contrainsurgencia Y Desaparición Forzada En México En La Década De 1970. *Estudios Interdisciplinarios De América Latina Y El Caribe*, 30 (1), 43-71.
- Pansters W G (2012). Zones of State-Making: *Violence, Coercion, and Hegemony in Twentieth-Century Mexico*. İçinde: W G Pansters (der), *Violence, Coercion, and State-Making in Twentieth-Century Mexico: The Other Half of the Centaur*. Stanford: Stanford University Press, 17-42, (eBook).
- Pensado J (2008). Political Violence and Student Culture in Mexico: The Consolidation of Porrismo During the 1950s and 1960s. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago: University of Chicago.
- Poniatowska E (1971 [2012]). *La noche de Tlatelolco: Testimonios de historia oral*. México City, D. F.: ERA (eBook).
- Ruben E ve Ağkaya O (2021). Meksika'nın "Bilinmeyen Kirli Savaşı": Latin Amerika'da "İstisnai" Bir Örnek. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 419-448.

Procuraduría General de la República en México (2006). *Informe Especial de la Comisión Nacional de Los Derechos Humanos Sobre Desaparición de Personas y Fosas Clandestinas en México*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB209/index.htm#informe>. Son erişim tarihi, 10/04/2020.

Riegler T (2012). The State as a Terrorist: France and the Red Hand. *Perspectives on Terrorism*, 6 (6), 22-33.

Robinet R (2012). A Revolutionary Group Fighting Against a Revolutionary State: The September 23rd Communist League Against the PRI-State (1973-1975). İçinde: F H Calderón ve A Cedillo (der), *Challenging Authoritarianism in Mexico: Revolutionary Struggles and the Dirty War, 1964-1982*. New York: Routledge, 129-147.

Russell P L (2010). *The History of Mexico: From Pre-Conquest to Present*. New York: Routledge.

Schmidt A C ve Schmidt A (2007). Translating Fear: A Mexican Narrative of Militancy, Horror, and Redemption. İçinde: *Surviving Mexico's Dirty War: A Political Prisoner's Memoir*. Philadelphia: Temple University Press, 1-17.

Sierra Guzmán J L (2012). Armed Forces and Counterinsurgency: Origins of the Dirty War (1965-1982). İçinde: F H Calderón ve A Cedillo (der), *Challenging Authoritarianism in Mexico: Revolutionary Struggles and the Dirty War, 1964-1982*. New York: Routledge, 182-197.

Teague A (2019). Mexico's Dirty War on Drugs: Source Control and Dissidence in Drug Enforcement. *The Social History of Alcohol and Drugs*. DOI: 10.1086/702693.

Wright M W (2018). Against the Evils of Democracy: Fighting Forced Disappearance and Neoliberal Terror in Mexico. *Annals of the American Association of Geographers*, 108 (2), 327-336. DOI: 10.1080/24694452.2017.1365584.

Vigil M (2014). *Deal: In a Deadly Game of Working Undercover, DEA Special Agent Michael Vigil Recounts Standing Face to Face with Treacherous Drug Lords Who Began Their Conversation with "If You Are A Special Agent We Will Kill You"*. Bloomington: iUniverse LLC (eBook).

vom Hau M (2014) New Perspectives on Violence and State Power in Latin America. *Latin American Politics and Society*, 56 (4), 159-168.